

ABDÜLHAK HÂMİD'İN BASILI ESERLERİ HAKKINDA YENİ BİLGİLER

ÖMER FARUK AKÜN

Son asır Türk edebiyatında, Nâmık Kemal kadar ele alınmış, hakkında en fazla yazı neşrolunmuş ikinci bir şahsiyet şüphesiz ki Abdülhak Hâmid'dir. Bugüne kadar ona dair yazılanların hepsi tam tesbit edilecek olsa ortaya hayli zengin bir bibliyografya çıkar. Fakat bütün bu neşriyata mukabil, Abdülhak Hâmid'in henüz lâıykı ile tedkik edilmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Şahsiyetinin ruhî ve içtimaî köklerine inmek, temlerini inkişaf seyirleri içinde müstakilen tedkik etmek, eserlerini idâre eden imaj ve düşünce merkezlerini ortaya çıkarmak, san'atının nasıl tekâmül ettiğini, ne gibi merhalelerden geçtiğini teferruatı ile göz önüne sermek gibi cihetleri bırakalım, bunlar yanında pek basit kalan meseleler dahi henüz ele alınmamış vaziyettedir. Herşeyden evvel Hâmid'in eserlerinin daha doğru dürüst bir kitâbiyâtı tesis edilmiş değildir. Muhtelif gazete ve mecmualarda neşrolunmuş şiir ve makalelerinin ise mühim bir kısmı bilinmez. Mevzuun dışında bulunanlar belki akıllarından geçirmemişlerdir : Daha onun bir çok eserlerinin neşir yılları bile tam mânâsile bilinmemektedir. Ona dair yazılarda eserleri için hep birbirini tutmayan neşir tarihleri ile karşılaşılır. Bir eseri hakkında muhtelif yerlerde ortaya atılmış olan tarihler üçü, hattâ bazen dördü bulur. Acaba bunlar içinde eserin gerçek neşir yılı hangisidir ? Herkes kendine göre bir tarih söylemiş ve bunlar, doğru olup olmadığı kontrol edilmeksizin bir yazıdan bir yazıya geçip durmuştur. Mesele bu noktada bitmez : Abdülhak Hâmid'in basılı olduğu halde ad ve mevcudiyetlerinden bugüne kadar bütün tedkiklerde habersiz kalınmış eserleri vardır. Bazı eserleri ise sâdece bir kısmı ile tanınmış, bunların neşrolunmuş diğer kısımları ise, ona dair tedkiklerde tamamen atlanmıştır. Meselâ, Hâmid'in «*Hâtırat*», sadece İkdâm gazetesinde çıkmış olan tefrikalardan ibaret sanılmış, onun sonraki matbû kısmı ne bilinmiş, ne de Hâmid tedkiklerinde bundan istifade olunmuştur. Keza, «*Eserlerimi nasıl yazdım*» adlı yazı serisinin

yalnız ilk kısmı tanınmış, son kısmı hiç görülmemiştir. Böylece ona dair bir çok tedkik ve monografi, ilk elden kaynak olarak şairin kendi eserlerinin getirdiği bir çok mühim bilgilerden mahrum kalmıştır.

Hâmid'in son tiyatro eserlerinden biri vardır ki, neşredilmiş olduğu halde en yeni ve aynı zamanda akademik müesseselere aid tedkiklerde de hiç basılmamış olduğu, müsvedde halinde kaldığı söylenir. Hiç basılmadığı söylenen bu eser : « *Cünûn-i Aşk* » basılmıştır ve gazetede tefrika sûretile neşri yapılmıştır.

Onun neşrolunmuş bazı eserleri Hâmid tedkikçileri için adları ile dahi meçhul kalmıştır. Şairin bir « *Rûznâme* » si olduğu ve bunun neşredildiği Hâmid literatürüne geçmiş değildir. Yine, sonraları değişik bir tertible, manzum olarak kaleme alıp ilk kısmını neşrettiği ilk eseri « *Mâcerâ-yı Aşk* » ın yeni versionunun da mevcûdiyetinin hiç farkına varılmamıştır. Durum öyledir ki, nerede ise eski edebiyat sahasında sık sık görüldüğü üzere «filan şairin şimdiye kadar hiç bilinmeyen bir eseri bulundu», «falan eserin bugüne kadar hiç tesadüf olunmamış nüshası keşfedildi» tarzındaki haberler kabilinden Hâmid'in eserleri için de bazı «keşfiyat» tan bahsetmek gerekecektir. Bu, gazete ve mecmua koleksiyonları içinde yapılması gereken geniş ve sürekli bir araştırma faaliyetinin noksanlığından çok daha önce, bizzat Hâmid'in kendi yazılarından dahi istifade edilmemiş olmasından, onunla ilgili neşriyatın lâ-yıkile görülmemesinden ileri gelmektedir. Bizim burada ilk defa haber vereceğimiz bir iki neşir hariç, diğerleri mevcûdiyetlerine şurada burada temas olunmuş eserlerdir. Meselâ, başkalarından önce Hâmid kendisi « *Cünûn-i Aşk* » ın basıldığını haber vermiş, neşrolunduğu yeri dahi söylemiştir. Ancak ne var ki, bunu belirttiği yazının da bu kısmı görülmediği için bu mesele yine de meçhul kalmıştır.

Görülüyor ki, Hâmid'in eserleri ile ilgili en basit kitâbiyat bilgileri hususunda dahi henüz halledilmemiş bir çok meçhuller ortada durmaktadır. Bu durumu ile Hâmid tedkikleri, edebiyat tarihi araştırmasının en iptidai, fakat en zarurî kademesini teşkil eden, eserin mevcûdiyetinden haberdar olmak ve ne vakit neşrolunduğunu bilmek safhasını dahi ikmal etmiş değildir.

Neşrolundukları halde mevcûdiyetlerinden haberdar olmamak, « *Hâtirat* » ve emsâli eserlerinin yalnız bir kısmını tanıyıp sonraki kısımlarından ve « *Rûznâme* » gibi mühim bir kaynaktan hiç istifade etmemek gibi hususları bir tarafa bırakalım, Hâmid'in her zaman el altında bulunan kitaplarının neşir tarihleri meselesinde hüküm süren ihtilaf ve

mübhemiyetin halli yolunda bugüne kadar bir teşebbüs dahi yapılmamıştır. En yeni neşriyatta da eski hatalar ve birbirile çatışan tarihler bugün aynen devam etmektedir. Hattâ bunlara daha yenilerinin eklenmesi de görülüyor.

Hâmid'in ilk basılan iki kitabının üzerinde neşir tarihi bulunmaz. Diğerlerinin kapaklarındaki tarihlerin de hicrî veya rûmî mi olduğu tayin edilmediğinden gerçek neşir yılları, hangi milâdî yıla tekabül ettikleri bir türlü bilinmemiştir. Bazı müellifler kapaktaki sene kaydını hicrî zannetmiş, milâdî karşılığını buna göre göstermiş, bazıları aynı tarihi rûmî farzederek milâdîsini bir kaç yıl sonrasına çıkarmıştır. Kimisi de hicrî yılın, sonraki aylarında yeni bir milâdî yılın başlayabileceğini hiç düşünmeksizin, sâdece ilk ayına bakarak onun karşılığı olarak daha farklı bir milâdî tarih ileri sürmüştür. Böylece Hâmid'in bilhassa İkinci Meşrûtiyet'e kadar olan bütün kitapları için ikiz, üçüz, hattâ dördüz neşir tarihleri ortaya çıkmıştır. Onun, işaret ettiğimiz devreden sonraki eserlerinin de bu âkibetten tamamen kurtulduğu söylenemez. Birinci Cihan Harbi esnâsında tesis olunan Âsâr-ı Müfide kütüphanesi külliyyatında harb yılları içinde basılmış olan muhtelif eserleri bazı müelliflerce, üzerindeki hicrî tarihler rûmî zannedildiğinden milâdîleri daha sonraya alınmak sûretile Mütâreke yıllarında çıkmış gösterilmiştir.

Onun kitaplarının kapaklarına bakarak bu meseleyi halletmeye imkân yoktur. Eserleri üzerinde mevcut tarihlerin hangisinin rûmî, hangisinin de hicrî olduğunun tayini çeşitli kaynak ve vesikalara dayanılarak yapılacak hususî bir araştırmayı gerektiren bir iştir. Bu ancak devir gazetelerindeki neşir ilânları, çıkışları münasebetile yazılmış olan yazılar, diğer taraftan doğrudan doğruya değil de, dolayısıyla mevzûbaht edildikleri veya başka meseleler içinde in'ikâsına rastlanabilecek devrin diğer neşriyatı ve başta kendisinininkiler olmak üzere o devir edebiyatçılarının mektuplarına ve hâtırat eserlerine mürâcaat sûretile mümkün olur. Onun bazı eserlerinin gerçek çıkış tarihlerini, böyle bir geniş araştırmaya gitmeğe lüzum kalmadan sadece kendisinin ve Nâmık Kemal'in neşrolunmuş mektupları vasıtasile kolayca tesbit etmek mümkün iken, bu dahi yapılmamıştır.

Neşir yıllarının gerçek tarihi ile tesbit edilmemiş olması Hâmid'in bazı eserlerinin çıkış sırasının ve aralarındaki zaman mesâfesinin de yanlış gösterilmesine sebep olmuştur. Karısının ölümünü takiben üstüste çıkan altı eserinin (Belde - yâhud - Divâneliklerim, Makber, Ölü, Hacle, Bunlar O'dur, Bir sefilenin hasbîhâli) neşir sırası bugüne kadar Hâmid

tedkiklerinde istisnasız olarak hep yanlış gösterilmiştir. Yine, aynı sebepten ilk dört eserinin neşirlerinin birbirini pek kısa aralıklarla takip ettiği ileri sürülmüş, ikinci ve üçüncü eserinin aynı yıl içinde çıktığı zannolunmuştur. Halbuki Mâcerâ-yı Aşk, Sabr u Sebat, İçli Kız ve Duhter-i Hindû'nun neşirleri, dört senelik bir zamanı içine almaktadır. 1873-1876 arasında neşrolunan bu kitapların hepsi ayrı ayrı yıllarda basılmışlardır. Bunlardan hiç birisinin basılışı aynı yılda değildir.

Bir edebî eserin, hakikî neşir tarihinden bir iki sene evvel yahud sonra gösterilmesi edebiyat tarihinde bazen tesirler meselesinin pek yanlış bir istikamete sürülmesine yol açar. Tesiri yapan bir eser, tesire maruz kalmış bir eser şekline girmek durumuna düşer. Hâmid'in şiir kitapları ve manzum piyesleri edebiyatımızda, tem, üslûb, hassasiyet tarzı ve nazım şekilleri bakımından bir takım modalar yaratmıştır. Ancak onun eserlerinin neşirinden sonra, devrin gazete ve mecmualarında görülmeğe başlayan o yoldaki şiir ve yazılar, müellifin eserinin çıkış yılı —hicrî veya rumî oluşlarını tayin edememek yüzünden—bir kaç sene sonraki bir tarihle hesaplandığı takdirde Hâmid'e tekaddüm etmiş ve Hâmid, kendisinden daha önce başlamış olan bir çığıra sonradan ayak uydurmuş gibi bir durum meydana gelecektir. Bir tarih hatası, Hâmid'in eserinin neşri ânında yaptığı ilk tesirlerin tamamen gözden kaybedilmesine sebep olacaktır.

Eserlerinin neşir ve telif tarihleri meselesinde bazen bizzat Abdülhak Hâmid hataya düşmüş, söyledikleri başkalarını da devamlı olarak yanıltmıştır. Hâmid, Hâtırât'ında ve onu takiben eserlerini nasıl yazdığına dair bir seri yazısında, eserleri hakkında bilgi verirken, bazen onları ne vakit yazdığı ve neşrettiğini de belirtir. Ancak Hâmid bunlarda, kırk-elli sene evveline tealluk etmeleri, yaşının ilerlemiş bir çağında hâfızasının tam bir vuzuhla hatırlayamaması dolayısıyla zaman zaman zuhullere düşmekte, yanlış bilgiler vermektedir. Hâmid tedkikçileri, onun 72 yaşında iken telif ettiği «Hâtırât» ile daha sonraki yıllarda kaleme aldığı «Eserlerimi nasıl yazdım?» adlı makale serisindeki bu ifadelerini her türlü kaynak tenkidi fikirinden uzak kalarak hiçbir kontrole tabi tutmaksızın aynen tekrarlayageldiklerinden bu hatalar çok umumleşmiş, verdiği bilgiler aslında yanlış olduğu halde bizzat kendisi tarafından söylenildiği için doğruluğundan şüphe edilmeyen birer sened hükmünü almıştır. Meselâ, Hâmid zikri geçen her iki eserinde de, yanlış hatırladığından Nazife adlı eserini, Paris sefâretindeki memuriyetini kaybettikten sonra İstanbul'da işsiz kaldığı devrede yazdığını söylemiştir. O böyle dediği için bugüne kadar herkes bunun mutlak sûrette böyle olduğunu zannet-

miştir. Halbuki aslında Hâmid Nazife'yi Paris'e gitmeden önce yazdıktan başka, neşrini de yapmıştır. Hâmid'e dâir yazarlardan hiç kimse, gazetelerde ve başka kaynaklarda araştırma yapmak şöyle dursun, onun kitaplarında eserlerine dair tanzim ettiği listelere dahi bakmamıştır. Sadece bualara bakılmış olsa, Nazife'nin Nesteren'den evvel çıkmış olduğu yine de anlaşılırdı. Mesele eserin iki üç sene evvel veya sonra yazıldığından ibaret kalmamaktadır. Bunda şairin edebî gelişmesi ile ilgili bir cihet bahis konusudur. Nazife'nin gerçek neşir yılının tesbiti ile, Hâmid'de « cornélien » temin Paris'e gitmeden ve Nesteren'den önce daha İstanbul'da iken başlamış olduğu meydana çıkmaktadır. Bununla diğer taraftan, hep Nesteren'den sonra basıldığı zannedildiğinden, hiç değerlendirilmemiş bir durum da kendisini gösteriyor: Buna göre şairin manzum tiyatro yolunda ilk basılı çalışması Nesteren değil, Nazife'dir.

Şairin eserleri hakkında verdiği bilgilerin ne kadar ihtiyat ile kullanılması gerektiğini ve bir eserin çıkış tarihini sadece yıl olarak tayin etmekle kalmayıp o yıl içinde de hangi zamana tesadüf ettiğini tesbit etmenin bazen ne kadar mühim olduğunu « Sahrâ » çok iyi gösterecektir. Bir eserin neşir zamanını ayına varıncaya kadar bulmanın - bazı hallerde - bize öğreteceği çok şey vardır. Bu yapıldığı takdirde hiç farkedilmemiş bazı noktalar görülmeye başlar, ortaya yepyeni durumlar çıkar. İşte, « Sahrâ »nın neşir tarihini yalnız 1879 olarak kaydetmekle kalmayıp tam ayı ile de tesbite muvaffak olmamız, şimdiye kadar onun telifi ve meydana geliş çağı hakkında başta kendisinininkiler olmak üzere bütün söylenenlerin esassızlığını meydana koyuvermiştir. Abdülhak Hâmid, Sahrâ'yı hep Paris dönüşü İstanbul'daki mazûliyet devresinde yazdığını söylemiştir. Bugüne kadar bütün tedkikçiler, onun bu sözlerine bakarak Sahrâ'daki şiirlerin Paris'den sonra yazıldığını zannetmişlerdir. Hele, Hâmid'in 1885 yılında « Belde - yâhud - Divâneliklerim » mukaddimesinde « Belde » deki şiirlerin Sahrâ'dan sonra neşredilmekle beraber, ondan daha evvel kaleme alınmış olduğunu beyan etmesi, bu kanaati âdetâ mutlak bir hale getirmiştir. Halbuki, devrin gazete koleksiyonları içinde yaptığımız araştırmada bulduğumuz bir vesika sayesinde tesbit ediyoruz ki, Sahrâ Hâmid'in Paris'den dönüşünün ilk ayı içinde basılıp neşir sahasına konmuştur. Hâmid, 1879 yılının ocak ayı başında Paris'den dönmüş ve Sahrâ'nın da hemen aynı ayın içinde baskısı yapılmıştır. Arada eserdeki bütün şiirlerin yazılmasına yeter bir zaman bile yoktur. Yalnız bu nokta, Sahrâ'yı teşkil eden şiirlerin bu kadar kısa bir zaman içinde meydana gelip baskıya verilebilmesini şüpheli kılmağa kâfi bir sebebedir. Aynı bir tedkikte belirteceğimiz üzere — muhtemelen bir veya ikisi hariç — Sahrâ'da yer alan manzûmeler Paris'de, hattâ bir kısmı da Paris'e git-

meden önce yazılmışlardır. Bunların büyük bir kısmı, hiç değilse, « Belde » dekiler ile aynı devreye aiddir. Kaldığı Belde'deki şiirlerin bir kısmının Paris'ten sonra kaleme alınmış; neşri sırasında üzerinde yeniden işlenmiş olmaları meselesi vâridir. Eserin sadece neşir tarihinin tam tesbiti, Sahrâ'nın bütünü ile Paris dönüşünden sonraki kısa devre içinde meydana gelmiş olamayacağını göstermekte, Divâneliklerim'deki şiirlerin ondan evvel kaleme alınmış olduğuna dair kendisinden başlayarak bugüne kadar sürüp gelen bir masala da nihayet vermektedir.

Hâmid'in II. Meşrûtiyet devrine kadar neşrolunan kitaplarının bir çok taklid baskıları yapılmıştır. Tedkiklerde umumiyetle orjinal baskılar yerine, müellif tashihinden geçmediği için bir sürü matbaa yanlışlığı ile dolu olan taklid neşirlerinin kullanıldıkları görülüyor. Çoğu tedkikçiler sahte nüshalar ile hakikî baskıları ayırdedememişlerdir. Hele bunlar içinde Duhter-i Hindû ile Sahrâ'nın birer taklid tab'ı olduğunun daha farkına bile varılmamıştır.

Hâmid'in basılı eserleri ile ilgili bu boşluklar ve atlamalar silsilesi içinde diğer bir cihet de, onun bazı eserlerinin kitap halinde basılmadan önce tefrika suretile yapılmış neşirlerinden habersiz kalınmasıdır. Hâmid tedkikçileri bu tefrika neşirleri araştırmak, kitab halindeki baskılar ile ne dereceye kadar aynı olduklarını gözden geçirmek lüzumunu duymamışlardır. Sardanapal'da görüleceği üzere bazen bu tefrika neşirler, eserin kitap şeklindeki daha farklı ve daha eski bir metnini vermeleri bakımından, eserde zamanla meydana gelen muhtelif değişmelerin tesbiti hususunda çok ehemmiyetlidirler.

İşte, Abdülhak Hâmid'in basılı eserleri ile ilgili bütün bu meçhul kalmış noktaları ve bugüne kadar sürmüş olan hataları, büyük bir kısmını ile istifade olunmamış çeşitli kaynak ve vesikalara dayanarak bu araştırmada meydana koymağa çalışacağız. Aynı zamanda tedkikimizde onun Makber'e kadar, hakkında bilinenler yalnız Nâmık Kemal ve Recâizâde Ekrem'in mütâlealarından ibaret kalan ilk eserlerinin edebiyat âleminde nasıl karşılandığını, o devrin matbuatında başka müelliflerin bunlar üzerinde ne gibi mütâlealarda bulduklarını gösteren, şimdiye kadar ele alınmamış vesikalar da ayrıca tanıtılmıştır.

Mâcerâ-yı Aşk

Hâmid'in ilk matbû eseri olan bu piyesin kapağında ne vakit çıktığını belirtecek herhangi bir kayıt bulunmayışı yüzünden neşir tarihi ötedenberi müphem ve şüpheli kalmıştır. Rûmî yahut hicrî yıllardan hangisinde basıldığı tesbit olunamayan eserin umumiyetle 1873'te neşir olduğu kabul edilmekle berâber, bunun hangi mesnede dayandığı belli değildir. Mustafa Nihad Özön tarafından verilen 1873 tarihi ¹, ondan diğer müelliflere geçmiştir. Daha önce İbrahim Necmi, aynı şekilde tarihsiz basılan Sabr u Sebat ile birlikte onun, mâlî yahut hicrî olduğunu tasrih etmeksizin, 1287-1288 senelerinde çıkmış olması lâzım geldiği yolunda bir tahmin yürütür ². Mustafa Nihad'ın verdiği 1873 tarihini de bazı müellifler takribî bir tarih olarak almışlar, neşir senesi hakkında "gâlibâ 1873 senesinde intişar eden ³", "takribî intişar tarihi olan 1873'e kadar ⁴", "takriben 1873 ⁵" gibi ifadeler kullanmışlardır. Gündüz Akıncı'nın kitabında, 1873 mukabilinde verilen, fakat neye dayanarak kaydedildiği belli olmayan 190 tarihi ⁶, son senelerde çıkan bir eserde rûmî yıl zannedildiğinden Mâcerâ-yı Aşk'ın neşir tarihi 1874 olarak gösterilir ⁷. Baştan aşağı bir yanlışlar meşheri olan ve tiyatro eserlerinin neşir tarihlerini gazetelerdeki ilân ve kayıtlara göre tesbit eder gibi bir görünüşü olmak dolayısıyla kendisine müracaat edecek olanları hataya sürüklemek tehlikesi bulunan bu kitapta, verilen 1874 tarihinin peşisıra, piyesin 1875 temmuzunda çıktığına dair bir gazete ilânı zikrolunur. Buradaki kaydın mâhiyetini bilmeyenler, böyle bir ilânın mevcûdiyetine bakarak bu piyesin neşir senesinin 1875 olduğuna hükmedeceklerdir. Hakikatte ise burada pek fâhiş ve aldatıcı bir hata

¹ *Metinlerle muasır Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul 1934, s. 246.

² *Abdülhak Hâmid ve eserleri*, İstanbul 1932, s. 246.

^{3,4} S. E. Siyâvuşgil, *Abdülhak Hâmid*, İslâm Ansiklopedisi, cüz 1, 1940, s. 68b, 69b.

⁵ H. Dizdaroğlu, *Abdülhak Hâmid*, İstanbul 1953, s. 39.

⁶ *Abdülhak Hâmid Tarhan -Hayatı, eserleri ve san'atı*, Ankara 1954, 29.

⁷ N. Akı, *XIX. yüzyıl Türk tiyatrosu tarihi*, Ankara-Erzurum 1963, s. 153.

yatmaktadır. Mâcerâ-yı Aşk'ın neşir ilânı sûretinde gösterilen bu ilânın onunla hiç alakası olmayıp, doğrudan doğruya Hâmid'in üçüncü eseri İçli Kız'ın çıkışına dairdir.* İşte, Mâcerâ-yı Aşk ile Sabr ü Sebat'ın sâdece muharririn daha evvel neşir olunmuş eserleri olarak isimlerinin geçtiği bu ilânı N. Akı, Mâcerâ-yı Aşk'a aid imiş gibi göstermekten çekinmemiştir. Yazar, demin 1874 olarak tesbit ettiği neşir tarihini, bu defa 1875 sûretinde kaydetmekle nasıl bir tezdâda düştüğünün de farkında değildir.

Meseleyi bu safhalarile böylece belirttikten sonra, bugüne kadar hiç ele alınmamış neşir ilânına dayanarak burada Mâcerâ-yı Aşk'ın çıkış tarihini tam ve kesin olarak veriyoruz: Mâcerâ-yı Aşk, 1873 yılının son ayında ve rûmî 1289, hicrî 1290 yılında neşir sahasına konulmuştur. Bu ilânda, eserin çıkışı, müellifin adı zikrolunmadan çok kısa bir şekilde haber verilmektedir :

“ (M â c e r â - y ı A ş k) nâm tiyatro dramının bu kere tab^c olunup Köprübaşı barakasında vesâir kitabı dükkânlarında fûruht olunmaktadır”
(B a s î r e t , nr. 1113, Salı, 11 Kânunievvel 1289 — 3 Zilka^cde 1290) ⁸

Gazetede ki bu kısa ve eserin muharririnin adını zikretmeyecek kadar çekingen ilâna mukabil, Recâizâde Ekrem'in, onunla aynı yıl ve aynı matbaada basılan « Atala, yahud Amerika Vahşileri » adlı piyesinin dış ard kapağında onun pek yakında neşrolunacağı şu takdîr kâr ifadelerle bildirilmekte idi :

« Hâmid Beyefendi'nin (M â c e r â - y ı A ş k) nâmiyle tanzîm ü tasvîrine himmet buyurmuş oldukları tiyatronun ki her fıkrası ulviyyet-i his ve bülendi-i hayâl ile mâlâmal ve elfâz ü ibârâtı ise ziynet ü resânet ve tenâsüb ü ittîrad cihetile bihakkın hâiz-i merteb-e-i kemâldir derdest-i tab^c olarak bir kaç güne kadar pîrâye-bahşâ-yı mevki^c-i intîşâr olacağı müşkil-pesendan ü nefâyis-cüyân-ı âsâr-ı edebîyeye tebşîr olunur » ⁹.

« Âsâr-ı matbu^c-a-i âcizânem » başlıklı listeyi takiben yer alan bu satırların, Recâizâde Ekrem'in kaleminden çıktığını yalnız tertib ve ifâdesinden değil, bizzat Hâmid'in kendisinden öğreniriz : « Zavallı Mâcerâ-yı Aşk'a üdebâmız içinde Recâizâde Ekrem'den başka ehemmiyet veren olmamıştı. Fakat ben onun takdirini kâfi görmüş idim.

* Bu ilân, tedkikimizin İçli Kız faslında verilmiştir.

⁸ İlân, gazetenin 1114, 1115, 1117 ve 1118 sayılı nüshalarında tekrarlanmıştır.

⁹ * E k r e m , *Atala, yahud Amerika Vahşileri*, beş fasıldan ibâret tiyatro, ilk basılış, İstanbul-Camlı Han, Matbaa-i Fehmi, 1290 ».

Mâcerâ-yı Aşk'ı herkesden evvel o görmüş, çünkü onun «Atala» sile berâber bir matbaada basılmış idi. Eserlerimizdeki mürettib sehvelerini berâber tashih ederdik. Sabah gazetesinin sahibi Mihran Efendi o matbaada ser-mürettib idi. Recâizâde benim «Mâcerâ-yı Aşk» ımın intişârını «Atala» kitabının zahrında bir cemîle-i takriziye ile ilân etmek lûtfunda bulmuş olduğundan ben de haddim olmayarak onun «Atala» sı için yazdığım bir kaç cümle-i sitâyîşi «Mâcerâ-yı Aşk» ın düş-ı cür'etine tahmil etmiş idim. Yâdigâr-ı şebab olan bu ilk eserimin intişarından «Vakit» gazetesinde bir lisan-ı teşvikkâr ile bahseden bir diğer sahib-i kalem de Kemal Paşazâde Saîd Bey merhumdur. Saîd Bey bu münâsebetle bende bir kabiliyet-i edebîye görmüş olduğunu tebşir etmekle berâber Hindistan'da volkan bulunmadığı halde tiyatromdaki eşhastan birisinin teşbih tariki ile bir volkandan bahsetmesinde garâbet bulmuş ve o zamanki genc zihniyetime göre biraz nakisecüy olmuş idi. Binâenaleyh kendisine cevâben bir adamın volkandan bahsetmek için «Vezüv» yanar dağının eteklerinde bulunması lâzım gelmeyeceğini ve Hindistan'da ise «Dava-cirô» nâmında vaktiyle infilâk ile sonra müntaftı olmuş bir şâhika-i bürkaniye mevcut olduğunu -ilâveten-yazmış ve gazetesine derc ettirmiş idim. Saîd Bey adem-i kanaat izharile berâber verdiğim izâhattan dolayı teşekkür etmiş idi »¹⁰.

Eseri hakkında Saîd Bey'in Vakit gazetesinde bir yazısı çıktığı ve kendisi tarafından da buna orada cevap verildiğinden bahseden bu ifâdelerinde Hâmid büyük bir zuhûle düşmüştür. Çünkü Mâcerâ-yı Aşk neşrolunduğu çağda Vakit gazetesinin ortada kendi değil, daha adı bile yoktu¹¹. Bu gazete, eserin neşrinden ancak bir buçuk sene sonra çıkmaya başlamıştır (20 Rebiülâhîr 1292 - 14 Mayıs 1291 - 26 Mayıs 1875). Eserin neşri sırasında Saîd Bey «Şark» gazetesinin baş muharriri idi. Hâmid'in Vakit'de dediği yazıyı orada yazmıştır ve Hâmid'in cevabı da yine orada çıkmıştır. Saîd Bey'in yazısı eserin satışa çıkışından dört ay sonra yazılmıştır. Muharrir bu kısa mütâleasında Mâcerâ-yı Aşk'ı, «efrençperest» Türk edebiyatçıları'nın tercüme roman ve tiyatro eserlerinde bikkınlık getirecek bir şekilde Frenklere aid mevzûları naklettikleri bir devirde, Asya ile ilgili bir mevzuu işleme bakımından bilhassa değerlendirir :

¹⁰ *Eserlerimi nasıl yazdım*, Resimli Ay mecmuası, nr. 53-5. Temmuz 1928, s. 17-18 ; ayrıca, *Hâtrât*, İkdâm, nr. 9701, 3 Nisan 1940-1924.

¹¹ Hâmid'in söylediklerini hiç bir tenkide tâbi tutmadan tekrarlaması neticesi Gündüz Akıncı da Saîd Bey'in Mâcerâ-yı Aşk'ı Vakit gazetesinde güzel bir yazı ile selâmladığından bahseder (*Abdülhak Hâmid Tarhan*, s. 29).

“ Merhum Hayrullah Efendi'nin mahdûmu Abdülhak Hâmid Beyefendi'nin âsârından olmak üzere (Mâcerâ-yı Aşk) ünvanlı bir tiyatro dramı manzur-ı âcizânemiz oldu. Mîr-i mumâileyhin fetânet ü zekâveti malûmumuz olup eser-i mebhüsün anha istidadlarının mir'at-ı in'ikâsı sayılsa becâdır. Alehusus efrençperestlerimizin bizi frenk Hamzanâmelerine boğması ve artık tiyatro kitaplarından mütercem eserlerden usan gelmesi cihetiyle böyle Asya ahvâline müteallik bir eser doğrusu hoşâ gider. Bunun bir iki yerde hatiyâtı ve ezcümle Keşmir civarında bir aşîret içinde terbiye olunan bir kızın (şimdi şu bulunduğum yerin altında bir volkan çıksa da beni göklere kadar fırlatsa demesi) gibi garibce mükâlemâtı var ise de hey'et-i mecmuası müellifine lisan-ı umumdan teşekkür eylemekliğimizi icab etmiştir” (Şark, nr. 120, Cumartesi 1 Rebiülevvel 1291 - 6 Nisan 1290 - 18 Nisan 1874).

Abdülhak Hâmid'in bu yazıya cevabı hayli uzundur. Genç Hâmid'in burada, Said Bey'in dokunduğu husus üzerinde kendisini mutlaka haklı çıkarmak için, esasında bir teferruat meselesi iken ne kadar uzun mütâleâlara giriştiği görülür :

İzzetlû Hâmid Beyefendi'nin matbaamıza tebliğ ettirdiği
Varaka-i cevabıyedir

Müteber gazetenizin yüz yirmi numrolu nüshasında eser-i âcizânem olan «Mâcerâ-yı Aşk» ünvanlı tiyatro dramının manzûr-i âlileri olmasile hakk-ı âcizânemde teveccüh ve iltifatı şâmil bir makale görüldü. Mazhar olduğum şu hüsn-i nazara fevkalâde teşekkürle beraber cây-ı itiraz olduğu irâe buyurulmak istenilen âtidedeki ibâre hakkında beyan-ı mutâleât etmeği bazı esbaba mebnî tensib eyledim. Bundan maksadım itiraz-ı vâkî redd ü müdâfaa etmek olmayup ancak olbaddaki mütâleâtın tashih ve muhakemesini temenni eylemektir.

Makale-i muteberelerinde “Şimdi şu bulunduğum yerin altında bir volkan çıksa da beni göklere kadar fırlatsa” ibaresi dermeyan buyurularak bunun Keşmir civarında bir aşîret kızı lisanından sâdır olması garibce ad olunmuş.

Mâcerâ-yı Aşk'ın mukaddimesini mütâleaden müsteban olacağı üzre mezkûr aşîret Mâverâünnehir'den Keşmir havalisine muhâcîr ve Timur müriset iddiasile müftehir ve müştehir bir hânedan-ı saltanatın ibâret bulunmasile ibâre-i mezkûreyi tekellüm eden Sâkibe'nin bittâbî bir sultan olması iktiza edeceğinden volkanı bilmeyecek derecede cahil olmasını lâzım görmemişim. Çünkü vak'anın zaman-ı vuku'u Sultan Bâbü'r'ün esnâ-yı hükûmetine musâdif olarak hükûmet-i islâmiye zamanında ise Hind'in merkez-i ulûm ve ma'arif olduğu tevârihinde mervîdir. Filvâkî fûnûnun ekser rivâyâta göre hususen bundan üç yüz bu kadar sene mukaddem Hindistan'da müteşîr olmadığı ve ulemânın ilmi yalnız ulûm-ı âdiyeye münhasır olduğu malûm ise de bundan Hindistan sekenesinin ahaddan e'âlîye varınca kadar ahvâl-i kâinâta tamâmile gayr-ı vâkîf olacaklarını istidlâl edemediğimden nazm ü şîrde mâhir bulunması lâzım geleceği müsellemler olan bir Hindli sultanın volkanı bilmek yahud söylemek için fenn-i tabâkatü'l-arza ittılâcî olmasını icab ettirmedim. Zannettim ki meselâ insan güneşi bilmek için hey'et okumağa va fili öğrenmek için tarih-i tabî'i görmeğe yahud yaşadığı iklimi

gitmeğe muhtac olmayup şemsi mutarassıd ve fili bir hakîm kadar bilmez ise de oldukları cihetle müşâhade ve istima^c ile bir dereceye kadar bilmesi mümkün olduğu misillü volkan dahi fenn-i tabâtatü'l-arzın en münteşir ve en meşhur malûmatından olmak münasebetile Sâkibe Sultan'ın anı bilmesi veyahud söylemesi o kadar garib ad olunmaz. Şimâli Amerika'da bir vahşî filin şekli ü kıyafetini görmediği ve kangî iklimde yaşadığını dahi bilmediği halde büyük bir hayvan bulunduğunu hiç olmazsa seyyahlardan işiterek bilmek ihtimaline zâhib olduğum gibi Hindistan'da da bir kız husûsen şî'r ü inşâyâ mahâreti mutlak bulunan bir sultan volkanı görmediği ve aslını faslını bilmediği halde tutuşmuş bir dağ olduğunu hiç olmazsa Şehnâme'de okuyarak bilür itikadında bulundum. Ve yine zannederim ki bir vahşî-Amerikalı'nun bilmesi bütün Amerika vahşîlerinin fili görmüş gibi bilmesine tevakkuf etmeyüp bunun gibi Sâkibe Sultan'ın da volkanı bilmesi bütün Hindistan halkının bilmesini ve bütün Hindistan halkının bilmemesi Sâkibe Sultan'ın da bilmemesini icab etmez. Halbuki Hindistan'da mecûsiyâna mahsus ibâdethâne mâ'nâsında olan «Cavalamuki» nam dağda ki Himalaya selâsil-i cibâli dahilindedir, hindce yanar dağ demek olan «Celtabihar» isimleriyle o zamanda bile müteaddid volkanlar olduğundan Hindistanlularca mechul olmaması lâzum gelür.

Yok eğer garâbet volkan lafzının isti'mâlinde ise filvâki aşîret-i mezbûre efradının vâsita-i mükâlemeleri vatan-ı aslîlerine nazaran fârisînin bir nev'î âheri olmak lâzım gelüp ancak sâkini oldukları havâlide tevattun denilecek derecede müddet-i medîde ikâmet etmiş olduklarından lisanları küberâ lisanı olan sanskrit yahud müteaddid ve mütenevvi bulunan Hind ü Sind elsinesinde birisine tahavvül etmek câiz ve binâenaleyh volkan demeyecekleri emr-i bâriz ise de bendeniz vak'ayı Keşmir'de ve mükâlemeyi ora lisanı üzre tasvir ve tasavvur ederek bizim lisana tercüme sûretinde nakl etmiş olduğumdan maksad-ı âcizânemin aynen derc-i kelâm olmayup nakli meram idüğü anlaşılacağına zâhib olmuş idim. Hattâ Hindistan kadınları müslümanlarının telebbüs ettikleri «çarşaf» yani çâderşebi (چادرشبی) ferâce deyü yâd edişim bu zehâba mübteni idi.

Yok eğer volkan türkçe olmadığından bunu burada herkesin anlayamayacağı ve o halde yanardağ denilmek lâzım geleceği beyan buyrulur da garâbet yalnız bunda kalur ise ol bâbda da şöyle bir mütâleam var idi. Yanardağ bir fi'îl ile bir isimden mürekkebb volkan ise mücerred yanmakta olan bir dağın ismi olup bundan dolayı «ya gökden başıma bir yıldırım inse de yerin dibine geçsem de kurtulsam» ibâresindeki yıldırım lafzını tekâbül ettirerek kaide-i tarsi'â riâyet için volkan demeyi tensib eylemiş idim. Çünkü yıldırım volkana tekâbül ettirmeğe münâsib bir isim olup eğer volkan demeyüp yanardağ yaza idim yıldırıma da düşer şimşek demekliğim lâzım gelür zannında bulundum. Yoksa şübhesizdir ki ayruca bir ibâre arasında türkçesi dururken volkan yazmakta bir letâfet yokdur.

Halkın birazı volkanı anlamak bahsine gelince Mâcerâ-yı Aşk'ı mütâleaya tenezzül buyuranların içinde volkanı anlamayanlar dahi bulunacağını düşünüp de yanardağ yazmaklığı düşünmeyüp de volkan yazmaktan ziyâde kendim için bir cür'et ad eylemiş idim. Bunu tiyatroda oyununda işidüp anlamayanlar ise tiyatroyu zuhûrî kolu zannile seyredenler bunlara yanar

dağ denilse dahi güççe fehm ederler. İşte makale-i âlilerinde garibce mü-kâlemât sırasında ta'dât olunan ibâre hakkında mutâleâtım şu yazdıklarım-dan ibâret olduğundan muhakemesini temenni ve istirham ederim.

Mâcerâ-yı Aşk'ın bir iki yerinde hatiyâtı olduğu da dermeyân buyu-rulmuş. İnsan hatadan sâlim olamamak kaziyye-i müsellemesine ittibâen bunun ihtimâlini teslim edeceğim âşikâr olup fakat hatiyât-ı mezkûrenin bendeniz de ihtarını istirhamdan gerü duramam. Çünkü bendenize birisi ha-tamı itiraf ettirirse kendimi hiç yanılmamış kadar bahtiyar ad edeceğim misillü kendi hatamı itiraf etmeği de mübtediligim cihetile başkasının yan-lışını yüzüne urmakdan ziyâde isterim. Herhalde tashih-i mâ'ûmâtıma medar olacağı ümidinde bulunduğum muhâkeme-i bitarafâneleri üzerine minnetdârınız olacağımı te'min ederim.

Ş a r k

(Mâcerâ-yı Aşk) hakkında yazdığımız makalenin nakîse - cûyâne yazıl-madığı erbâb-ı insafın ma'ûmudur. Bazı hatiyât ve garibce mükâlemât görmeliğimiz eserin hey'et-i mecmuasındaki üslûb ve intizama nisbeten olduğundan bu bâbda bir bata ve sevab cedveli tanzimi teklifini hulûs-i niyetimize mukabil mugayir-i insaf add ettiğimiz misillü yanlışını yüze vurmak ta'riz-i zımnîsini kabulde ma'zeretimiz derkârdır. Her ne ise hu-susât-ı muharrereden ve (maksûdumuz itiraz olsa) cevâbın bize tamamen kanâat verecek sûrette bulunup bulunmamasından kat'ı nazarla sâhib-i esere izahât-ı vâkıasından dolayı teşekkür ederiz. (Ş a r k, nr. 129, cuma, 28 Rebiülevvel 1291 — 3 Mayıs 1290 — 15 Mayıs 1874) ¹².

Neşrolunduğu devirde yapılmış herhangi bir sahte baskısına rast-lanmayan Mâcerâ-yı Aşk'ın II. Meşrûtiyet'te bir taklid tab'ı ortaya konulmuştur. Bu kaçak baskıyı, boyca daha büyük ve aynı zamanda kalın kâğıda basıldığından daha hacimli oluşu ve üzerinde « Dersaâdet 1326 » kaydını taşıması ile, bu vasıfları göstermeyen hakikî baskısından ayırdetmek çok kolaydır.

Kapak tertiplerinde de çok bâriz fark vardır. Asıl nüshanın kapa-ğının tafsilâtlı oluşuna mukabil, sahte nüshanın kapağı bir kaç ibâ-renden ibârettir :

Asıl baskının iç kapağı :

M â c e r â - y ı A ş k / D ö r t m a ' r e z [sic.] şâmil-Tiyatro dramı / Eser-i Abdülhak Hâmid / Basmak ve oynatmak hakkı müellifin satmak ve sattırmak / iltizamı Matosyan Agob Efendi'nindir / Def'a-i ulâ / İstanbul'da Asma-altı'nda Camlı Han'da / Fehmi Efendi matbaasında tab' olunmuştur. s. 272.

¹² Bu yazının ince penbe kâğıt üzerine temize çekilmiş müsveddesi bazı yaprak-ları eksik olarak Hâmid'in el yazısı ile Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesindeki evrâkı arasındadır. Neşir olunan metnin bazı kölimeleri, müsveddeye nazaran değişikdir.

Taklid baskının kapak tertibi :

Abdülhak Hâmid / Mâcerâ-yı Aşk / Dört ma'zezi şâmil / tiyatro dramı / Dersââdet / 1326 / s. 191.

Abdülhak Hâmid, yaşlılık devresinde bu gençlik çağının ilk eserini yeniden manzum olarak kaleme alır. Karısı Nelly Hanım'ın ölümünden sonra Brüksel elçiliğinden İstanbul'a izinli olarak geldiği 1911 senesi ilkbaharında manzum «Mâcerâ-yı Aşk»ın 10 temâşâdan teşekkül eden ilk perdesini Servet-i Fünûn mecmuasının, nâmına ithaf olunan nüshasında neşretti. «Mâcerâ-yı Aşk»ın bu yeni ve manzum versionunun mevcûdiyeti Hâmid literatüründe bu güne kadar malûm olmamıştır.

Şairin el yazısı ile bir yaprağının fotoğrafını da veren mecmua «Âli sahifeler» başlığı altında neşrettiği manzum «Mâcerâ-yı Aşk»ı şöyle takdim etmekte idi :

«Şair-i dâhî Abdülhak Hâmid Beyefendi, vaktiyle yazmış ve neşretmiş oldukları «Mâcerâ-yı Aşk» isimli mensur eser-i temâşâlarını yeniden nazmen tahrir ederek teccid ve ihya buyuruyorlar.

Bu eser-i bedî'in taraf-ı âlîlerinden Servet-i Fünûn'a ihdâ buyurulan birinci perdesini bugün neşrederek nâçiz sahîfelerimize bahş-ı kıymet ediyoruz ».

Servet-i Fünûn, nr. 1037, c. XL, 7 Nisan 1327—21 Rebiulâhır 1329, s. 531-538,

S a b r ü S e b a t

Üzerinde çıktığı zamanı gösterecek bir kayıt bulunmadığından basıldığı rûmî ve hicrî yıl bugüne kadar tayin olunamayan, Hâmid'in bu ikinci eserinin neşir tarihi hep 1874 zannolunagelmıştır¹³. Gerçekte ise neşri 1875 yılı martındadır. Çıkışı rûmî 1291 yılının ilk ayı ile hicrî 1292'nin de ikinci ayına tesadüf etmektedir. Buna göre Sabr ü Sebat'ın neşri ile Mâcerâ-yı Aşk'inki arasında bir sene üç ay kadar bir zaman farkı bulunuyor. Sabr ü Sebat'ın da bize bu bilgileri kazandıran ilânı, ilk eserinki gibi kısadır :

¹³ M. N. Özön, *Metinlerle muasır Türk edebiyatı tarihi*, 246 ; S. E. Siyâvuşgil, 70 a ; H. Dizdaroğlu, 39 ; G. Akıncı, 34 ; M. And, *Kitap olarak yayınlanmış tiyatro oyunları bibliyografyası (1865-1928)*, Forum, nr. 181, 15 Ekim 1961, s. 18 ; K. Akyüz, *La littérature moderne de Turquie*, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1964, II, 491, türkçesi : *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, II, 1, Ankara 1965, s. 45. Eserin bundan sonraki zikirlerinde yalnız türkçesi işaret olunacaktır.

“Abdülhak Hâmid Efendi'nin bu def'a S a b r ü S e b a t nâmile tab'ına muvaffak olduğu beş fasıl tiyatro gayet muhrık ve manzumeli¹⁴ olduğundan her kitab satılan mahaller ile gazete müvezzilerinde bir çeyrek mecdî fiyat ile satılmaktadır” (B a s î r e t, nr. 1480, 12 Mart 1291-16 Safer 1292)¹⁵.

Sabr ü Sebat'ın aslı baskısında dış ve iç kapakların tertibi birbirinden farklıdır. Bugün pek ender rastlanabilecek olan dış kapakta eserin içindeki bir kaç baskı hatası da düzeltilmektedir :

Eser-i Abdülhak Hâmid / S a b r ü S e b a t / Beş fasıllık tiyatro-
dur / Maarif Nezâret-i celîlesinin ruhsatı ile / Mekteb-i Sanâyi^c Matba^asında
tab^c olunmuştur / Yüz kırk birinci sahifenin on beşinci satırında / -fezâilin
dendir - denecek yerde yanlış çıkmış / olduğu misillü yine o sahifenin on
yedinci satırın / nihayetinde - ol - lafzı sehven unutulmuştur.

Sırt kısmında ise «Fiyatı 1 çeyrek mecdiye» ibaresi yer alır.

Piyesin yine tarihsiz, fakat tab'ı husûsiyetlerinden çok daha sonraki bir devirde yapıldığı belli olan bir taklid baskısı vardır. Harflerinin ve makine çizgilerinin başka oluşu ile hakiktsinden hemen farkedilen bu baskıda iç kapak, aslı baskınınakinin aynıdır. Dış kapak ise orjinal tabıda bulunmayan desenli bir çerçeve ihtiva etmekte olup şu farklı tertib ile dir :

Abdülhak Hâmid / S a b r ü S e b a t / Beş fasıllık tiyatro oyunudur /
İlk basılışı / Maârif Nezaret-i Celîlesinin ruhsatı ile / Mekteb-i Sanâyi^c matba-
asında tab^c olunmuştur /

Ard kapakta da «Fiyatı 7 kuruştur» yazılıdır.

İ ç l i K ı z

Müellifin bu üçüncü eserinin neşir tarihi de, üzerindeki 1291 yılı hicrî zannedildiğinden şimdiye kadar yanlış olarak 1874 gösterilmiştir¹⁶.

¹⁴ Burada eserin «manzûmeli» olduğundan bahsedilmesine mukabil, eldeki nüshalarda hiç bir manzum parça yoktur. Kelime ya yanlış kullanılmış, ya da bununla başka bir şey kastedilmek istenmiş olmalıdır.

¹⁵ Gazetenin müteakib nüshalarında günlerce devam eden bu ilânın 18 gün sonra çıkmış olanını ilki gibi alan N. Akı (*XIX. yüzyıl Türk tiyatrosu tarihi*, s. 155), bununla kalmayıp onu Gedik Paşa Osmanlı Tiyatrosu'nun temsil ilânı şeklinde göstermek sûretile tahrif de etmiştir. Kaydettiği nüshadaki ilân yukarıya koyduğumuzun harfiyyen tekrardan ibaret olup Gedik Paşa tiyatrosu ile en ufak bir alâkası yoktur.

¹⁶ M. N. Özön, *Metinlerle muasır Türk edebiyatı tarihi*, 246 ve *Son asır Türk edebiyatı tarihi*, 154 ; S. E. Siyâvuşgil, 70 :. A. F. Tansel, *Husûsî mektublarına*

Hakikatte ise eser 1875 yılında önce forma forma neşrolunup o yılın mayısı sonlarında kitap şekline konularak satışa çıkarılmıştır. Kapağında 1291 tarihî rûmî olup 1292 hicrîye tekabül eder. Nâmık Kemal Recâizâde Ekrem'e 2 Haziran 1875 (24 Rebiülâhir 1292) tarihli mektubunda İçli Kız'ı okuduğundan bahsediyor. Piyasin kitab halinde çıkışı şu ilânla haber verilir :

"Abdülhak Hâmid Bey'in İçli Kız nam tiyatrosu bu defa hitam bularak altı cüz bir yerde olarak ve Mâcerâ-yı Aşk nam meşhur tiyatro ile rumca öğrenmek için te'lif olunmuş olan Manzûme-i Vehbî nâm kitablar Köprübaşı barakasında ve sâir kitab satılan mahallerde fûruht olunmaktadır., (B a s î r e t, nr. 1571, 26 Haziran 1291 - 5 Cemâziülâhire 1292) 17.

İçli Kız'ın Basiret matbaasında yapılmış 1291 tarihli iki baskısı vardır. Bu ilân, eserin çift sütün üzerine yapılan büyük kütadaki ilk baskısına aiddir. İç ve dış kapaklarda « def'a-i ûlâ » kaydını taşıyan bu neşir ilânda belirtildiği gibi 6 forma olup 96 sahifedir.

Beş hafta sonra, diğer bir gazetede kitabın müstakil olarak ilânı çikmağa başlar :

"Abdülhak Hâmid Bey'in İçli Kız isminde ve tiyatro tarzında tertib ettiği hikâyesi şâyân-ı mütâlea âsar olmağa her kitab satılan mahallerde iki çeyrek fi ile fûruht olunmakta olduğu ilân olunur" (V a k ı t, nr. 76, çarşamba, akşam, 17 Receb 1292 - 6 Ağustos 1291 - 18 Ağustos 1875).

Bu tesbitlerimiz meydana kor ki, Sabr ü Sebat ile İçli Kız zannedildiği gibi 1874'de, yani aynı yıl içinde basılmış olmayıp neşirleri arasında bir seneden fazla bir zaman vardır.

İlk iki kitabının pek alâka görmemesine mukabil, Hâmid'in bu üçüncü eseri takdirle karşılandı. Evvelce Mâcerâ-yı Aşk'ı görmüş olan Nâmık Kemal, İçli Kız'ı okuduktan sonra Hâmid ile alâkalanmağa başlar. 24 Rebiülâhir 1292 (2 Haziran 1875) de Magosa'dan Recâizâde Ekrem'e yazdığı mektupta onun, Abdülhak Nasuhi Bey'in kardeşi olarak bildiği Hâmid mi olduğunu, eserlerinin kendisinin tashihinden geçip geçmediğini sorar ve nihâyet ona edebiyatta yol göstermek üzere kendisi

göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid, Ankara 1949, s. 4 : H. Dizdaroğlu, 39 ; M. A n d, 18 ; K. A k y ü z, 45. Gündüz Akıncı ve N. Akı, neşir tarihini 1875 olarak doğru kaydetmişlerdir.

17 Hâmid'in eserlerinin bu ilk üçünükünden sonrakilerinin ilânlarını görememiş olan N. Akı, zikrettiği bu sonuncu ilânı da ilk çıktığı nüshadan değil, bir gün sonrakinden işaret etmiştir (XIX. yüzyıl Türk tiyatrosu, 149).

vasitasile Hâmid ile muhaberede bulunmak istediğini bildirir ¹⁸. « Vakit » gazetesinde de İçli Kız hakkında imzasız olarak, o sırada gazetenin « muharrir-i evvel » i bulunan Kemal Paşazâde Saîd Bey'in kaleminden çıktığını anladığımız öğücü bir mütâlea neşrolunur. Eseri vatanî ve içtimaî yönden değerlendirmek isteyen bu kısa yazıda Hâmid üstad kalemine sahip bir müellif olarak selâmlanmaktadır. Burada söylenenler, ilk eseri hakkında yazılan mütâlea ile karşılaştırılacak olursa, Hâmid'in edebiyat âleminde kazandığı itibar ve artık şahsına nasıl değer verilmekte olduğu görülür. Bu yazının yalnız İçli Kız bakımından değil, Abdülhak Hâmid'in edebî hayatının ilk safhalarında edebiyat âleminde ne şekilde karşılandığını gösteren bir vesika teşkil etmesi bakımından da bir ehemmiyeti vardır :

“ Abdülhak Hâmid Beyefendi'nin İçli Kız ünvanile vatana bir be-diye-i edebîye olmak üzere te'lifine himmet ettikleri bir kitab-ı müstetâb mauzûrumuz oldu. Bu eserde müellif Sabîha isminde bir terbiyeli kızağımızın Râife nâmında ve terbiye-i nisvan husûsunca olan ihmal ve adem-i mübâlâ-tımızın numûne-i netâyici add olunabilecek ahlâk u etvarda bir kadının yüzünden çektiği meşakkatleri irâe ile vatandaşânımıza şâyân-ı dikkat dersler veriyor. Hele hikmet-âmiz ve rikkat-engîz muhâverât tertibinde müellifin kalemi hakîkaten hâme-i üstâd vasfına müstahak görünüyor. Meselâ (bir mahrem-i esrar ise lâkırdı söyler bir gönül demektir. Lâkin yalnız haberdâr olduğu sırrın sâhibine lâkırdı söyler) fıkrasının tekellüfsüz letâfetini kim inkâr edebilir. Meğer ki hayât-ı vicdâniye veya iusafdan bîvâye olanlar ola. Kezâlik kendüsünü ser-dâde-i bâlin-i mevt zanneden bir kızın dehânından sudûr eden (bir ümitsiz hastanın ihtiyar dadısı -düşü-nülürse acınur- bir zaman beşiğimin yanında ninnilerle uyutmuş, şimdi döşegimin başında nâlelerle uyandıramayacak) kelimâtına kim eşkrîz olmaz. Meğer ki rikkat-i kalb hususunda pek kem-mâye bulunanlar ola. İşte (Vakit) müellif-i edîbe lâzime-i teşekkürü vatan nâmına ifa eder ve umûmen tiyatro oyunları hakkında hâtime-i risâlede mûnderic makalenin fıkarât-ı ahîresini aynen nakl eyler” ¹⁹. (V a k i t , nr. 79, 11 Ağustos 1291 - 22 Receb 1292 - 23 Ağustos 1875).

İçli Kız, gördüğü rağbet dolayısıyla aynı hicrî yıl içinde ikinci defa basıldı. Bu baskı, birinciden şekil bakımından çok farklıdır. Birincinin çift sütun üzerine daha büyük kıt'ada (24×16) ve 96 sahife olmasına

¹⁸ Abdülhak Hâmid, *Mektublar*, I 196-197. Bu mektubunda Nâmık Kemal'in, Abdülhak Hâmid'in adını Recâizâde Ekrem'in kitaplarında gördüğünden bahsetmesi, onun « Atala-yahud Amerika Vahşileri » adlı piyesinin ard kapağında « Mâcerâ-yı Aşk » a dair yazdığı satırlar dolayısıyledir. Recâizâde'nin diğer kitaplarının dış kapaklarında Hâmid'in eserleri ile ilgili kayıtlara rastlanmaz.

¹⁹ İktibas edilen bu parçalar eserin kendisinde görülebileceği için, buraya nakline lüzum görmedik.

mukabil, yeni neşir boyca daha ufak (20,5×13,5) olup tam satır dizgi ile dizilmiş ve sahife sayısı 184'e çıkmıştır. İlk baskıda bulunan «def'a-i ûlâ», «her hakkı tâbî'ine aiddir», «mumâileyhin Mâcerâ-yı Aşk ile Sabr ü Sebat ismindeki dramları dahi her kitab satılan mahallerde bulunur» ibâreleri bu baskının kapağında yer almamıştır. Yeni baskının dış kapağı, tertibce iç kapağın aynı olup, yalnız etrafı makine çizgi-leri ile çerçevellenmiş ve en alta da «Fiyatı 10 kuruştur» kaydı konulmuştur²⁰.

İlk baskı, iç kapak :

Eser-i Abdülhak Hâmid / İçli Kız / Tiyatro oyunu tarzında yazılmış bir hikâyedir / Beş fasıl dokuz perdeyi hâvidir / Def'a-i ûlâ / Her hakkı tâbî'ine aiddir / Mumâileyhin Mâcerâ-yı Aşk ile Sabr ü Sebat ismindeki dramları dahi her kitab satılan mahallerde bulunur / Dersââdet'de Basîret matbaasında tab^c u neşr olunmuştur / 1291.

İkinci baskı, dış kapak :

Eser-i Abdülhak Hâmid / İçli Kız / Tiyatro oyunu tarzında yazılmış bir hikâyedir / Beş fasıl dokuz perdeyi hâvidir / Dersââdet'de Basîret matbaasında tab^c u neşr olunmuştur / 1291 / Fiyatı 10 kuruştur.

İki baskı arasında muhteva bakımından da çok dikkate değer bir fark vardır. Abdülhak Hâmid ilk baskıda eserin kahramanı Sabiha'yı Nâmık Kemal'in Zavallı Çocuk'u ile Recâizâde Ekrem'in Vuslat piyesini ve bunların kadın kahramanları olan Şefika ve Vuslat'ın adlarını zikrederek verem ve ölüm mevzûu üzerinde konuştuğu bir parça koymuş iken, yeni baskıda bu kısmı tamamen metin dışı bırakmıştır. Bundan anlaşılıyor ki Hâmid, piyesine örneklik eden bu iki eseri ve dolayısıyla maruz kaldığı edebî tesiri doğrudan doğruya ifşa eden bu pasajı kitabının yeni neşrinde muhafaza etmek istememiştir.

Çıkarılan parçanın, Hâmid'in ölüm düşüncesinde o kadar yer alan mezar içinde vücudun çürüme ve bozulması obsessiyonunun ilk tezâhür ve örneğini teşkil etmesi bakımından büyük bir ehemmiyeti vardır. Eseri daha mütedâvil olan ikinci neşrinden okuyanlar bu mühim parçayı atmış olacaktırlar. Nitekim şimdiye kadar ne başka müellifler, ne de Hâmid'de ölüm meselesini ele alan tedkikçiler bu parçanın farkında olmamışlardır.

²⁰ İlk neşrinden beş aya yakın bir zaman geçtikten sonra İçli Kız'ın yeni ilânları çıkmaya başlar: «İçli Kız nâm tiyatro risâlesinin her kitab satılan mahallerde bulunduğu gibi Aksaray'da Vâlide cami'i-i şerifi karşusunda 185 numarolu Hurşid Ağa'nın tütüncü dükkânında dahi fûruht olunmaktadır» (Vakit, nr. 130, 19 Ramazan 1292 — 7 Teşrinievvel 1291 — 19 Teşrinievvel 1875). Bu ilân 17 nüsha devam eder.

Yeni neşrin 80 inci sahifesinde yer alan : "Ne olurdu İzzet adam olacağına mezar olaydı" cümlesi ile hemen onun arkasından gelen "bu öksürük anın lâkırdı söyleyişi demektir" cümlesi arasında orjinal tabıda şu pasaj bulunmakta idi :

"Ne olurdu İzzet âdem olacağına mezar olaydı ? Mâdemki en sonunda mezarın koynuna gireceğim!..

(Aynanın masasına kapanıp bir müddet ağlar, neden sonra)

Sabîhal... Şefika'dan zavallı çocuk!.. Nasibin, Vuslat'ından kederli Sabihal... Sâkıbe'den içli kız!.. Öleceksin!..

(Bir çok öksürükten sonra, dehşetle)

Ölüm .. âdetâ ölüml.. Öleceğim ha?.. Toz toprak mı olacağım?.. Ben?.. Âdetâ ben.. âdetâ toprak!.. Yaşayıp dururken yok olmak!.. Dünyasına doymadan. On dokuz yaşında. Tamam gülüp eğleneceği vakitde. Ölmek!.. Çürüyüp kokmak! Kendi kendine mahvolup gitmek!.. Ah ! Korkunç hal ! Dehşetli şey!.. Öleceğim, öleceğim, öyle mi? Ben öleceğim öyle mi?

(Öksürük bu esnâya da tesâdüf etmekle)

İşte, işte öksürük cevap veriyor. Cevap verdi. Evet öleceksin, dedi !.

(Yine öksüre öksüre aynadaki aksine)

İşit.. Sabiha.. Veremin sesini işitiyor musun... bak. İşte, verem canlansa tıpkı böyle lâkırdı eder... Bu öksürük anın lâkırdı söyleyişi demektir!..

(İçli Kız, def'a-i üla, s. 42-43).

İlk baskı, daha düzgün ve mürettip hatalarının daha az olması bakımından da ikinciye tercih olunmak gerekir.

Duhter-i Hindû

Hâmid'in matbû eserlerinin dördüncüsü olan bu piyesin de neşir tarihi şimdiye kadar daima yanlış gösterilmiştir. Eser, zannolunageldiği üzere 1875'de değil ²¹, 1876'da basılmıştır. 1876 yılı martında çıkan şu satış ilânı bunu kat'î surette meydana koymaktadır :

²¹ Msl. M. N. Özön, *Metinlerle muasır Türk edebiyatı tarihi*, 246 ve *Son asır Türk edebiyatı tarihi*, 154; S. E. Siyâvuşgil, 70; F. Abdullah Tansel, *Hususî mektuplarına göre...* 12; H. Dizdaroğlu, 39; G. Akıncı, 50; M. And, 18; K. Akyüz, 45. Kitabın neşir ilânını görmemiş olan N. Akı'nın, baskı tarihini 1876 olarak kaydetmesi, herhangi bir tahkika dayanmayıp üzerindeki 1292 tarihini hicrî zannederek milâdiye çevirmesinden ileri gelme bir tesadüftür (*XIX. yüzyıl Türk tiyatrosu tarihi*, 145).

“Mâcerâ-yı Aşk, Sabr ü Sebat ve İçli Kız nâmındaki tiyatro risâlelerinin musavvir ve müellifi olan Abdülhak Hâmid Beyefendi'nin bu def'a te'lif etmiş olduğu Duhter-i Hindû nâm tiyatronun dahi tab'ı hitam bulmuş olduğundan matbaamız altında kitabı dükkânile sâir kitab satılan mahallerde ve gazete müvezzilerinde beher nüshası on ikişer guruşa satılmakta ve mîr-i mumâileyhin sâir âsârı dahi fiyat-ı maktu'alarile kezâlik mezkûr mahallerde bulunmaktadır.” (B a s î r e t, nr. 1751, 9 Safer 1293-22 Şubat 1291)

İlândaki hicrî ve rûmî tarihlere mukabil, eserin üzerinde bunların hiçbirini tutmayan bir 1292 tarihinin bulunması şaşırtıcı bir mesele addolunmamalıdır. Bu, şu sebeplerden ileri geliyor : Kitabın baskısı, rûmî 1291 yılının son ayına yakın bir zamanda sona erdiğinden, kapağa artık geride kalan senenin değil, hulûl etmek üzere bulunan rumî 1292 tarihi konulmuştur.

Eserin baskı işinin hitâmı sıralarında Edirne'de bulunan Abdülhak Hâmid 7 Şubat 1291 (19 Şubat 1876) tarihinde Nâmık Kemal'e yazdığı mektupta, üvey dayısı Mâhir Bey vasıtasile Duhter-i Hindû'nun kendisine gönderildiğinden bahseder²². Nâmık Kemal, bu mektuba verdiği cevabda henüz Duhter-i Hindû'yu almadığını yazmaktadır²³. Ebüzziya'nın, ilk neşrindenberi²⁴ Nâmık Kemal'in bu mektubunun tarihini yanlış olarak 25 Muharrem 1292 şeklinde kaydetmesi, şimdiye kadar bütün tedkikçileri hataya düşürmüştür. Gerek Fevziye Abdullah, gerekse Gündüz Akıncı, mektubunun başında Nâmık Kemal'in Hâmid'den aldığı mektubun tarihi olarak zikrettiği 7 Şubat 1291'in hangi hicrî ve milâdî yıla tekabül etmesi gerektiği hususunu hiç düşünmediklerinden, onun 19 Şubat 1876'ya tekabül etmekte olan bu mektuba cevabının tarihini 25 Muharrem 1292'nin karşılığı olmak üzere 3 Mart 1875 sûretinde göstermişler²⁵ ve bunun neticesinde de Duhter-i Hindû'nun 1875 yılında neşrolunduğunu zannetmişlerdir. Halbuki rûmî 1291 yılı şubatında, hicrî yıl 1292 değil, 1293'tür. İşte bu izahlarımızdan anlaşılır ki, Ebüzziya'dan bugüne kadar hep 25 Muharrem 1292 suretinde kaydedilen bu mektubun tarihinin artık 25 Muharrem 1293 olarak düzeltilmesi lâzımdır.

Duhter-i Hindû'nun da, tıpkı İçli Kız gibi biri büyük, diğeri daha

²² Midhat Cemal Kuntay, *Nâmık Kemal*, İstanbul 1949, II, 1. kısım, s. 633, 635-636.

²³ Ebüzziya Tevfik, *Numûne-i edebiyat-ı osmaniye*, 6. tab., İstanbul 1330, s. 481. Mektub, Fevziye Abdullah Tansel tarafından, «Numûne-i edebiyat-ı osmaniye»nin muhtelif tabloları arasındaki neşir farkları işaret edilmek sûretile ayrıca neşrolunmuştur (*Husûsî mektublarına göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, s. 21).

²⁴ *Numûne-i edebiyat*, 1. tab., İstanbul 1296, s. 463-481.

²⁵ F. A. Tansel, 15; G. Akıncı, 150.

küçük boyda ve iç kapakta aynı tarihi taşıyan iki baskısı vardır. Eserin orjinal tab'ı, büyük boyda olanıdır. Şimdiye kadar kimse kitabın iki tab'ının bulunduğu farkına varmamıştır. Hâmid'in eserlerinin muhtelif neşir ve çeşitli baskılarını göstermek üzere bilhassa kaleme alınmış bir bibliyografya yazısında da bundan habersiz kalındığını görürüz²⁶ Duhter-i Hindü'yu zikredenlerin hepsinin verdikleri sahife numaralarından yalnız küçük boydaki taklid baskıyı tanımış oldukları müşahede olunuyor²⁷. Orjinal tab'ı, İçli Kız'ın ilk baskısı gibi çift sütun üzerine, 24×16,5 boyunda 109+3 sahifeden ibarettir. İç kapak tertibi :

(Eser-i Abdülhak Hâmid) / *Duhter-i Hindü* / Beş fasıl sekiz temâşâyı hâvi tiyatro / Def'a-i ûlâ / Her hakkı tab^c ettiren müvezzî Taros Ağa'nındır / Maârif Nezâret-i celîlesinin ruhsatı ile tab^c olunmuştur / İstanbul / « Tasvir-i Efkâr » matbaası-Bâb-ı Âlî Caddesinde numro 2 / 1292.

Tam sahife dizilen taklid baskı daha küçük kıt'ada (20×14) olup 198 sahifedir. İç kapağı, orjinal baskıdaki tertibin harfiyyen aynıdır. Dış kapağında sadece şu kayıtlar bulunmaktadır :

Duhter-i Hindü / Müellifi / Abdülhak Hâmid / sene / 1326.

Bu muahhar bir taklid baskıdır. Dış kapağı, bunun II. Meşrûtiyet devrine aid olduğunu belli ediyor.

Nazife

Hâmid'in eserleri içinde neşir tarihi en fazla karıştırılmış ve üzerinde en çok hataya düşülmüş olanı budur. Neşir yılı kimi yerde 1876²⁸, kimi yerde 1877²⁹, bazı yerlerde 1878³⁰ ve nihayet 1879'da Paris dö-

²⁶ Nejdîet Sançar, *Abdülhak Hâmid Tarhan'ın eserleri*, Türk Kütüphaneler Derneği Bülteni, Ankara 1954, III, nr. 2. s. 181.

²⁷ Msl. F. A. Tansel, a. e, s. 12, not 18; G. Akıncı, s. 52-65 : bütün Duhter-i Hindü bahsi; bilhassa bk. s. 64 ve 26, (Bibliyografya cedveli); N. Sançar, s. 181; N. Akı, 145, Orjinal baskı, S. E. Siyâvuşgil'in Hâmid'in eserlerine dair tanzim ettiği listede geçmekte ise de (İslâm Ansiklopedisi, cüz. 1, s. 72), bu defa müellifin öbür baskıdan habersiz kaldığı ve meselenin farkına varmamış olduğu görülür.

²⁸ S. E. Siyâvuşgil, 70; H. Dizdaroğlu, 39; M. And, 18.

²⁹ M. N. Özön, *Metinlerle muasır Türk edebiyatı tarihi*, 252; N. Akı, 154.

³⁰ G. Akıncı, 83; K. Akyüz, 46.

nüşü işsiz geçirdiği iki yıllık devre ⁸¹ olarak gösterilmiştir. Nazife'nin te'lif ve neşir tarihi meselesinde ilk yanlış bizzat Hâmid'in kendisinden gelmektedir. Hâmid, gerek Hâtrât'ında, gerekse eserlerini nasıl meydana getirdiğini anlatan bir seri yazısında Nazife'yi Paris dönüşü memuriyetten mahrum kaldığı devre zarfında İstanbul'da yazdığını mükerreren söyler : " Sahrâ'yı, Belde'yi, Nazife ile Tezer'i ve Eşber'i Paris ma'zûliyetinden sonra yazmış idim" ⁸². "Paris'ten İstanbul'a avdetimde iki sene kadar memuriyetsiz kalmış isem de, meşgûliyetsiz kalmamış idim. Sahrâ, Nazife, Tezer, Eşber ve Bir Sefilenin Hasbîhâli iki sene imtidad eden bir mazûliyetin yahud ihtiyarî meşgûliyetin semerâtıdır" ⁸³. Yaşlılık çağına rastlayan bu ifadelerinde Hâmid kendi eseri hakkında büyük bir zuhûle düşmüştür. Verdiği bu bilgide onun ne derece yanlış olduğunu başka kaynaklara müracaat etmeden önce kendisinin bir eseri ile gösterelim : Hâmid, Paris dönüşü yazdığını söylediği Nazife'yi, İstanbul'a dönmeden önce Paris'te bastırıldığı Nesteren'in iç kapağında «Tab' olunan âsârım» başlıklı listede çıkmış eserleri arasında ilân etmiş ve ismini Duhter-i Hindû ile Nesteren arasına koymuştur. Ayrıca kitabın ard kapağında da Nazife yine müellifin basılmış eserleri arasında gösterilmekte ve sırada Duhter-i Hindû'yu takib etmektedir. Yalnız bu, Hâmid'in aradan yarım asırlık bir zaman geçtikten sonra söylediği gibi eserin Paris dönüşü devresinde yazılmamış olduğunu isbata kâfidir.

Biz bununla kalmıyarak Hâmid'in Nazife'yi Paris'e gitmeden önce yazmış ve basdırmış olduğunu mutlak surette isbat eden ve şimdiye kadar hiç ele alınmamış bir vesika daha ortaya koyacağız. Bu vesika, yine bir gazete ilânıdır. 1876 haziranının son haftasında çıkan bu ilânda, Nazife'nin, Hâmid'in daha evvel çıkmış olan eserleriyle birlikte satılmakta olduğu haber verilir :

"Paris sefâret-i seniyyesi ikinci ser-kitâbetine ta'cin olunan merhum Hayrullah Efendi'nin mahdûmu Abdülhak Hâmid Bey'in - Macerâ-yı Aşk - ve - Sabr ü Sebat - ve - İğli Kız - ve - Duhter-i Hindû - ve - Nazife yâhud Fedâ-yı Hamiyet - ünvanlı âsârı müellifât - ı cedîde satılan kitabecî dükkânlarında satılmaktadır. Âsâr-ı mezkûreden - Duhter-i Hindû - nâm fâcia bir vak'a-i garîbeyi hâvidir" (B a s î r e t , nr. 1849 - 4 Cemâziülâhîr 1293 - 14 Haziran 1292).

⁸¹ Fevziye Abdullah Tansel, *Hüsusî mektuplarına göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, 73.

⁸² *Hâtrât*, İkdâm, nr. 9733, 8 Mayıs 1340-1924.

⁸³ *Eserlerimi nasıl yazdım*, Resimli Ay, nr. 54-6, Ağustos 1928, s. 17. Ayrıca bk. İbnülemin, *Son asır Türk şairleri*, İstanbul 1932, s. 549.

İlân neşrolunduğu sırada Hâmid Paris için yolda idi ve henüz oraya varmamıştı ⁸⁴. İşte bu vesika ile bir kere daha ve mutlak bir katiyetle sâbit oluyor ki kendisinin dediği gibi Nazife, Paris dönüşünde değil, Paris'e gitmeden önce yazılmış ve neşrolunmuştur. Nazife, Abdülaziz'in hal'ini takib eden günler içinde neşir sahasına çıkar. Nazife'nin rebiülevvel 1293 (nisan 1876) da Encümen-i teftiş ve muayene'nin tedkikinden geçerek basılma izni aldığını gösteren bir kayıd vardır ⁸⁵. Ondan dört ay evvel neşrolunan Duhter-i Hindû'daki müellifin çıkacak eserleri listesinde ismi bulunmayan Nazife'nin, Duhter-i Hindû'nun neşirinden sonra kaleme alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Kendisinden öğreniriz ki, Nazife çok kısa bir zaman içinde meydana gelmiş bir eserdir. Hâmid, 1884'de Recâizâde Ekrem'e yazdığı bir mektubda, telif yılını hiç zikretmeden, Nazife'yi iki gün içinde yazıp bitirmiş olduğunu haber verir ⁸⁶.

Eserin neşir tarihinin Ahmed Hamdi Tanpınar'ın kitabında 1876 gösterilmesini doğru bulmayıp bunu tashihe kalkışan Gündüz Akıncı, Nazife için "1878'de basıldı" dedikten sonra, Hâmid'in bahsettiğimiz mektubunu da mehz göstererek "Hâmid onu Paris dönüşü iki günde yazdığını (Mektublar 1-142) açıklar" demektedir ⁸⁷. Burada mektupta hiç mevcut olmayan bir şey uydurulmuştur. Çünkü Abdülhak Hâmid, gösterilen mektupta sadece eseri iki günde yazdığından bahseder, bunun dışında Nazife'nin Paris dönüşü telif olunduğuna dair tek kelime dahi söylemez. Hâmid'in mektubu kaynak verilmek suretile yapılan bu beyan, müellifin bir doktora çalışması olarak eserine itimad edecek olanları fena bir şekilde yanıltacaktır.

G. Akıncı, bundan başka Hâmid'in İstanbul'a dönüş tarihi hakkında kitabında evelce söylediklerini de nakzetmiş duruma düşer. Şairin dönüşü için "bunun hangi tarihte olduğunu bilmiyoruz" dedikten sonra "bunu 1878 yılının son veya 1879'un ilk günleri diye almak doğru olur ⁸⁸" der ki, buna göre de Nazife'nin 1878'de basılmış olması yine mümkün görülmez.

⁸⁴ Abdülhak Hâmid, Paris'den yazdığı 30 Haziran 1292 tarihli mektubunda « bugün İstanbul'dan çıkalı yirmibir gündür » dediğine göre, İstanbul'dan hareketi rûmî tarihle 9 Haziran 1292 ve milâdî 21 Haziran 1876'dır. (Mektublar, II, 236). Diğer bir mektubunda da 24 Haziran (1292)'nin Paris'e gelişinin haftası olduğunu söyler (Mektublar, I, 227). Şu halde Paris'e varışı rûmî 17, milâdî 29 Haziran'dır. Hâmid'in Paris sefâreti ikinci başkâtipliğine tayini 10 Haziran 1876'da çıkmış idi. (G. Akıncı, 17)

⁸⁵ Mehmed Murad, *Devr-i Hamidi âsârı*, Dersââdet 1308, s. 120.

⁸⁶ Mektublar, I, 142.

⁸⁷ Abdülhak Hâmid Tarhan, s. 83.

⁸⁸ a. e., s. 18.

Nazife'nin neşir yılının bazı yerlerde 1877 olarak gösterilmesi, kapağıdaki 1293 yılının rûmî tarih zannedilip buna göre milâdiye çevrilmesinden ileri gelen bir hatadır.

Eserin neşir tarihini 1876 olarak vermiş olanlar, bunu bir tahkike göre değil, sadece 1293 yılının milâdî mukabili olmak üzere böyle yazmışlardır. Bu müelliflerin bir tahkik yürütmüş olmadıkları, Hâmid'in diğer eserlerinin neşir tarihlerini gösterirlerken, başkaları ile aynı hatalara düşmelerinden kolayca belli olur.

Nazife'nin daha devrinde taklid tab'ı yapılmıştır⁸⁹. Boyu biraz daha büyükçe olan taklid tab'ı ile asıl baskı arasında en bâriz fark dış kapakta kendi gösterir. Orjinal baskının kapağı daha mufassal olarak şu tertiptedir :

Eser-i Abdülhak Hâmid / N a z î f e / yâhud / Fedâ-yı Hamiyyet / Def'a-i
ûlâ / Bahası 100 paradır / Maârif Nezaret-i celîlesinin ruhsatını hâizdir /
İstanbul / Tasvir-i Efkar matbaası-Bâbîâli caddesinde numro 2 / 1293.

Taklid nüshada ise dış kapak, sâdece şu ibârelerden ibârettir :

Abdülhak Hâmid / N a z î f e / Fiyatı yüz paradır / İstanbul / 1293.

Ayrıca, dış kapağın etrafı orijinal baskının içinde bulunmayan desenli makine çizgileri ile çerçevelenmiştir. Ard dış kapak taklidde boş olduğu halde, asıl baskıda Hâmid'in basılmış ve basılacak olan eserlerinin bir listesini ihtivâ eder.

Her iki baskıda iç kapak mevcut olmayıp ilk sayfede doğrudan doğruya metin başlar. Bu kısımda da her iki baskının makine çizgileri farklıdır. Bundan başka taklid baskıda sahife numaraları ortaya ve iki çizgi arasına alınmış bulunmaktadır.

İkisinin sahife sayıları aynı ise de (16 s.), boyları farklıdır. Asıl baskının kenarları kesilmemiş olarak eb'adının 18×12 olmasına mukabil, taklid baskının 20×13,5'tur.

Abdülhak Hâmid'in bu eserinden bahseden tedkikçiler hep ya taklid tabı, ya da Abdullahü's-sagîr ile birlikte yapılan son baskısını görmüş olduklarından, onun orijinal tab'ında taşıdığı diğer addan: *Fedâ-yı Hamiyyet* isminden habersiz kalmışlardır. Orijinal tab'ın yalnız kapağında bulunan bu isim Hâmid tedkiklerine henüz geçmemiştir.

⁸⁹ N. Sançar'ın adı geçen makalesinde, Nazife'nin taklid baskısına hiç temas olunmaz (s. 179).

N e s t e r e n

Orijinal tab'ı, Hâmid sefâret ikinci başkâtipliği ile bulunduğu sırada Paris'de bir «imprimerie orientale» tarafından yapılan bu eserin de neşir yılı olmak üzere birbirini tutmayan muhtelif tarihler ortaya atılmıştır: 1876⁴⁰, 1877⁴¹, 1878⁴². Ne iç, ne dış kapağında neşir tarihi bulunmayan kitabın başındaki «Bir ihtar» serlevhalı parçanın altına konulmuş olan tarih, bu eserin basılış yılını tayinde pek çok kimseyi yanıltmıştır. Buradaki 20 Zilka'de 1293 (7 Aralık 1876) tarihi şimdiye kadar birçoklarınca eserin neşir yılına aid zannolunmuştur. Bundan dolayı, bazılarınca 1876'da basılmış gösterilmesi yanısıra, daha büyük bir ekseriyet de — 1876'nın son ayında başlayan baskı işinin müteakib sene içinde bitmiş olması gerektiğini düşünmeleri neticesi olacak — neşir tarihini 1877 almıştır.

Halbuki ortada, kitabın 1878 yılında basıldığına dair Hâmid'in o devre aid çok sarih ifadeleri vardır. Bütün bunların mevcûdiyetine rağmen Nesteren'in neşir tarihi yine de çeşitli sûretlerde ve yanlış gösterilmekten kurtulamamıştır. Abdülhak Hâmid 1878 haziranında bazı dostlarına yazdığı mektuplarında Nesteren'i yeni tab ettirdiğini ve onu kendilerine göndereceğini haber verir. Neşredilmiş mektupları içinde bu hususta zaman itibarile en başta geleni Ziver Paşazâde Bahâeddin Bey'e 26 Mayıs 1294 (8 Haziran 1878) tarihliisidir. Hâmid, bu mektupta ismini zikretmeyerek eserini şu satırlarla haber veriyordu: «Yakında size imzâsız filân bir kitab göndereceğim. Benimdir. Burada tab' ettirdim. İmzâsını hâk ettiğim hem sizi, hem kendimi muhafaza içündür»⁴³. Bundan 14 gün sonra Recâizâde Ekrem'e imzâsız olarak yazdığı 9 Haziran 1294 (21 Haziran 1878) tarihli mektubunda da Nesteren'i yola çıkardığını, Nâmık Kemal'e de göndereceğini bildirir: «... yeni tab' ettirilmiş olan -Nesteren- nâm risâlemi taraf-ı devletlerine tesyir ediyorum. Me'mûl ederim ki sâir neşriyât-ı şâkirdânemin zât-ı

⁴⁰ M. N. Özön, *Son asır Türk edebiyatı tarihi*, 154; H. Dizdaroğlu, 39.

⁴¹ F. A. Tansel, 33, 40 v.d.; G. Akıncı, 66; M. And, 18; N. Akı, 154; K. Akyüz, 46.

⁴² M. N. Özön, *Metinlerle muasır Türk edebiyatı tarihi*, 246; S. E. Siyâvuşgil, 70. M. N. Özön, burada doğru yazdığı tarihi, daha sonra *Son asır Türk edebiyatı tarihi*'nde (s. 159), 1876'ya çevirmiştir.

⁴³ *Mektuplar*, II, 253.

vâlâ-yı üstâdilerinden gördüğü âsâr-ı iltifâta bu defaki tecrübe-i kalemiyyem de mazhar olur. —Nesteren— Midilli'ye dahi gidecektir. Bakalım orada nasıl telâkki görür»⁴⁴.

Nesteren'in 1878 haziranında henüz basılmış olduğunu gösteren bu kadar sarîh ifadeler karşısında, onun artık 1876 veya 1877 senesinde basıldığından bahsetmeğe imkân yoktur. Böyle olduğu halde, müelliflerin bir çoğu bunlardan habersiz kaldıkları için eserin neşir tarihini hep 1876 veya 1877 olarak kaydetmekte devam etmişlerdir. Fevziye Abdullah da, Hâmid'in Ekrem'e yukarıda bahsi geçen mektubundaki rûmî 1294 yılını, hicrî 1294 üzerinden hesaplamak gibi bir hataya düşerek onu 1877 yılında yazılmış göstermiştir⁴⁵. Müellif, bunun peşisıra Hâmid ve Nâmık Kemal'in Nesteren münâsebetile yazdıkları mektupların tarihlerini de 1877 kaydetmek sûretile bir fâhiş hatalar silsilesi kurar. Hâmid'in Nâmık Kemal'e gönderdiği 15 Teşrinievvel 1294 tarihli mektub⁴⁶, milâdî mukabili ile 27 Teşrinievvel 1878'de yazılmış iken Fevziye Abdullah onu, tam bir sene önceye götürüp tarihini 28 Ekim 1877 olarak verir⁴⁷. Nâmık Kemal'in buna, içinde izah ettiği sebepler yüzünden büyük bir gecikme ile cevap verdiği mektubun da tarihi, milâdî hesapla 17 Şubat 1879 olduğu halde, müellif muhtevâ ile uyuşup uyuşmayacağı hususunu aslâ nazar-ı itibara almaksızın onu iki sene önceye atarak 10 Mart 1877 sûretinde göstermekte hiç beis görmemiştir⁴⁸. Aynı zamanda bu mektubun nâşiri olan müellif, daha sonra, bu hatanın oradaki 24 Safer 1296 tarihinin son rakamının 6'dan ziyâde 4'e benzemesi sebebi ile 96 yerine 94 okunmasından ileri geldiğini söyler ise de⁴⁹ bu, tarihi 10 Mart 1877 tesbit edilen bir mektupta, o yılın nisan sonlarında patlak veren Türk-Rus savaşından, bunu takiben 11 Eylül - 10 Kânunievvel arasında cereyan eden Plevne muharebelerinden ve nihayet 20 Mayıs 1878'de vuku bulmuş olan Ali Suavi vak'asından bahsetmenin imkânsızlığını düşünememiş olmak gafletini hiç bir zaman mazur gösteremez.

Nesteren'in telifini Paris'den önceye götüren ve şimdiye kadar

⁴⁴ *Mektuplar*, II, 100.

⁴⁵ *Hususi mektuplarına göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, 33.

⁴⁶ Nâmık Kemal'in buna cevaben yazdığı mektupta bu tarih 15 Teşrinievvel 1294 olarak kaydedildiği halde, nâşir bundan bahsederken nedense her defasında onu 15 Teşrinisani 1294'e çevirir (*a. e.*, s. 36 ve 40).

⁴⁷ *a. e.*, s. 36.

⁴⁸ *a. e.*, s. 40 ve 58, 60.

⁴⁹ *Nâmık Kemal'in Midilli'de yazdığı manzum ve mensur eserler*, *Türkiyat Mecmuası*, XII (1955), s. 64, not 19.

kimsenin eli değmemiş bulunan bir kaydı da burada işaret etmek isteriz. Mizancı Murad Bey'in, Maârif Nezâreti Encümen-i Teftiş ve Muayene' since neşir ruhsatı verilmiş olan eserler için tertib ettiği katalogda mevcut bir kayda göre, Nesteren rebiülevvel 1293'te encümenin tedkikinden geçerek basılma müsâedesini almış gözükmetedir⁵⁰. Bu kayıd hemen kabul edilecek olursa, Nesteren'in mart/nisan 1876'da, yani Hâmid'in Paris'e hareketinden en aşağı dört ay evvel bitirilip basılma izni için encümenin tedkikine havâle edilmiş olması icâb eder. Taslak halindeki eserlerini dahi kitaplarının kapaklarında «der dest-i tab^c», yâhud «çıkacak âsârım» gibi başlıklı listelerde ilân etmekten hoşlanan Hâmid, Paris'e gitmeden önce bastırıldığı kitaplarının hiç birinde neşrolunacağını haber verdiği eserler arasında Nesteren'in ismini zikretmez. 1876 martında baskısı biten Duhter-i Hindû'daki listede diğer neşrolunacak eserlerini ilân ederken, telifi tamamlanıp da neşir müsâedesini almak üzere gerekli formalitelere girişilmiş böyle bir eserini haber vermemesi Hâmid için mümkün olacak bir şey değildir. Bundan başka, Paris'e gideceği günlerde çıkan ve oraya gitmesinden önce İstanbul'da basılan son eseri olmak gibi bir hususiyeti de bulunan Nazîfe'nin kapagındaki «der dest-i tab^c eserler» ine aid listede de Hâmid, Nesteren'den hiç bahsetmemektedir. Ayrıca, Hâmid henüz yanlış hatırlama, zuhûle düşme gibi bir meselenin bahis konusu olamayacağı bir çağda, eserinin başına koyduğu «Bir ihtar»da «Nesteren Paris'de yazıldı» ibâresile onun nerede yazılmış olduğunu şüpheye yer bırakmayacak surette belirtmiştir.

Üzerinde asıl durmak istediğimiz husus, eserin Paris'ten evvel veya orada yazılmış olmasından ziyade, bu kaydın bizi Nesteren'in baskı müsâedesini alınmak üzere Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye verilmiş olması meselesi ile karşı karşıya bırakmasıdır. Hâmid'in, kendine ve gönderdiklerine zararı dokunmasın diye ismini kazıdığını ve daha sonra da jurnal edilerek Paris sefâretindeki vazifesinden mahrum kalmasına sebep olduğunu söylediği⁵¹ bir eseri, neşri için encümene vermiş olması nasıl izah olunabilir? Encümenin tedkikinden de geçmemiş olsa ve oranın kayıtlarında ismi bulunmasa Murad Bey, hem de Abdülhamid'e ithafen tertib ettiği eserinde Nesteren'den nasıl bahsedebilir? Yalnız şunu hemen söyleyebiliriz ki Murad Bey'in tedkik tarihi olarak verdiği kaydı olduğu gibi kabul etmek mümkün değildir. Murad Bey, Nazîfe ile Nesteren'in

⁵⁰ *Devr-i Hamîdi âsârı*, Dersââdet 1308, s. 120.

⁵¹ *Hâtırat*, İkdâm, nr: 9733, 8 Mayıs 1340-1924 ; *Eserlerimi nasıl yazdım*, Resimli Ay, nr. 54-6, Ağustos 1928, s. 16 ; İbnülemin, *Son asır Türk şâirleri*, İstanbul, 1932, s. 549.

tedkik tarihini her ikisi birlikte rebülevvel 1293 kaydı ile göstermiştir. Böylece, aslında Nazife'ye aid olması gereken bu tarih Nesteren'e de atfolunmuştur.

Murad Bey'in ve onu takiben Maarif Nezâreti'nin tertib etmiş olduğu katalogda bu nevi hatalar çok tekerrür eder. Onlarda verilen bir tarih aslında sâdece bir esere aid iken, bir arada gösterildiklerinde o muharririn toptan diğer eserlerine de teşmil olunduğudur. Abdülhamid tarafından gösterilen arzu üzerine bir muharririn muhtelif eserlerini, kronolojik sıra yerine, neveleri içinde bir yerde toplayan bir tasnif şekli tatbik eden Murad Bey'in fihristinde bu hatalarla bilhassa karşılaşmaktadır. Her iki katalogda tedkik tarihi olarak verilen kayıtlar, bir başka bakımdan da tam mânâsile güvenilir bir durum arz etmiyorlar : Öyle eserler vardır ki neşirleri çok evvel yapılmış olduğu halde bunlarda Encümen'in tedkikinden daha sonraki tarihte geçmiş gösterilirler. Bu iki eserden istifade etmek isteyenlere, buradaki kayıtları başka kaynak ve vesikalarla kontrol etmeden kullandıkları takdirde pek fahiş hatalara düşebileceklerini haber vermeyi bilhassa lüzumlu addederiz.

Tarihi ne olursa olsun bu kaydın ortaya koyduğu bir şey varsa, Hâmid'in Paris sefâreti ikinci bâşkâtipliğini kaybetmesine sebep olduğunu söylediği Nesteren'i bir vakit, basılma müsaadesi almak için teftiş ve muayene encümenine vermiş olduğudur.

Nesteren'in de kaçak baskıları yapılmıştır. Bunlar sahife sayısı, boy ve tertib bakımından Paris baskısı ile aynı gibi gözükürse de, arada ondan ayırd edilmelerini mümkün kılan bir takım farklar vardır. Paris baskısı, her şeyden evvel yüksek gramajlı, kalın ve iyi cins kâğıdı ile bütün ötekilerden kolayca ayırd olunur. Aynı zamanda orjinal baskı, kâğıdının kalınlığı dolayısıyla, hepsi zayıf ve âdi kâğıda basılmış olan taklid nüshalardan bir misli daha kalın hacimdedir. En mühim bir fark da, orjinal baskının son sahifesinde, yani 215 inci sahifenin arka yüzünde Paris'de eseri basan matbaanın «Victor Goupy, Imprimeur, Paris» ibarelerini hâvi armürünü taşımasıdır⁵².

⁵² İşaret ettiğimiz bütün bu farklılıklara rağmen, gayesi Abdülhak Hâmid'in basılmış eserlerinin bilhassa bibliyografik tavsifini yapmak olan makalesinde N. Sançar'ın, eserde basım yeri ve matbaa kaydının bulunmadığını söyledikten sonra, Nesteren'in elde aynı vasıfları taşıyan iki basım olduğundan bahisle «ancak rakamların ve harflerin birbirlerinden farklı oluşu iki ayrı basım olduğunu gösteriyor. Fakat bunlardan hangisinin asıl, hangisinin kaçak olduğunu tesbit edebilmek mümkün olmuyor» dediğini görürüz (*Abdülhak Hâmid Tarhan'ın eserleri*, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, III, nr. 2, s. 177).

Taklid baskılar, mürettip hataları ile doludur. Bunlar bazan mânâyı değiştirecek, ona bambaşka istikamet verecek bir mâhiyet alırlar.

“Nesteren, çıktıktan sonra satışı men’edildiğinden çok tanılmamıştı. Onun için büyük bir rağbet ve şöret kazanmadı.... Halk Nesteren’i, ancak Meşrûtiyet’ten sonra sahneye konulan bâzı parçalarıyla tanıdı” * kabilinden mütâleaların da doğru olmadığına işaret edelim. Çeşitli kaçak baskılarının yapılmış olması, zamanında bu eserin alâka görüp okunduğuna ve bir okuyucu zümresi tarafından arandığına başlı başına bir delildir. Kaldiki Nesteren’in Paris baskısı da sahaflarda o vakittenberi tedâvül edip durmuştur. Bu sebepten, bugün umumî kütüphânelere intikal etmiş koleksiyonlarda nüshalarına dâima tesadüf olunur.

İç kapak tertibi sahte baskılarda da aynı olan Paris baskısının dış kapağı ise řu şekildedir :

Abdülhak Hâmid ⁵³ / Nesteren / Mukaffâ bir fâcia / Her hakkı musannifine aiddir / Fiyatı bir çeyrek mecrediye ⁵⁴.

Orijinal baskının sırt kısmında fransızca olarak řu ibâreler yazılıdır :

A. HÂMİD / NESSTÉRENE / Tragédie en vers / En turc / 50 cc.

Nesteren’i basan Victor Goupy matbaası, Paris’de arab harflerile baskı faaliyetinde bulunan, bu arada Ali Suavi’nin Ulüm Gazetesi, Hive, Yirmisekiz Mehmed Çelebi sefâretnâmesi, Mısır ve Türkiye almanakları gibi muhtelif eserlerinin tab’ını yapmış olan bir «imprimerie orientaliste» tir. 5, Rue Garancier’de bulunan bu matbaayı Hâmid’in Paris’de ahbablık kurduğu Ali Suavi vâsitasile tanınmış olması muhtemeldir.

S a h r â

Üzerinde « tarih-i tab’i kânunsânî 1294 » ibaresile açıkça belirtildiği ve ayrıca daha altta da 1296 tarihi verilmiş olduğu cihetle neşir yılı

* İbrahim Necmi, *Abdülhak Hâmid*, s. 78.

⁵³ Gündüz Akıncı’nın, Hâmid’in Nesteren’i kendi adını koymadan bastırıldığını söylemesi (a. e., s. 18) görülür ki yanlıştır. Hâmid’in adı hem dış kapakta, hem kitabın sırtında ve hem de « Bir ihtar » başlıklı parçanın altında mevcuttur. Hâmid, adını koydurmamak değil, İstanbul’daki dostlarına eserini yollarken, onlara ve kendisine bir zarar gelmesin diye üzerindeki imzasını kazıdığından bahseder (*Mektublar*, II, 253). Adını koydurmamak başka, kazımak başka şeydir. Mevcud olmayan bir şeyin kazanması bahis mevzuu olur mu ?

⁵⁴ Kenarları kesilmemiş olarak boyu 15,5 × 10,5’tur. 215 S.

umumiyetle doğru olarak 1879 kaydedilmekle beraber, onu yine 1878'de çıkmış gösterenler vardır⁵⁵. Sahrâ, Abdülhak Hâmid'in Paris dönüşü İstanbul'da neşrettiği ilk eserdir. Tercümân-ı Hakikat'de eser hakkında Ahmed Midhat Efendi tarafından yazıldığı anlaşılan imzasız bir yazının bulunduğu nüshanın tarihi, kitabın kapağında tab'ı tarihi olarak verilen kaydın doğruluğunu teyid etmekte ve onun 1879 yılının ilk ayı içinde çıktığını meydana koymaktadır. Bu kayıtlara dayanarak haber verelim ki Hâmid, Sahrâ'yı Paris'ten gelirmemiş, dönüşünün üzerinden henüz bir ay bile geçmeden bastırmıştır⁵⁶. Nâmık Kemal, Hâmid'e 2 Şubat 1879 (9 Safer 1296) tarihinde yazdığı mektubda Sahrâ'yı neşretmiş olduğunu Recâizâde Ekrem'den haber aldığını bildirir ve kitabı beklediğini söyler⁵⁷. Bu mektubunu postaya vermesinin akabinde Sahrâ'yı alan Kemal, 19 Şubat 1879 (26 Safer 1296) ve 22 Şubat 1879 (10 Şubat 1294) tarihli mektupları ile Hâmid'e eseri hakkında ilk mütâlealarını bildirir⁵⁸. Her iki mektubu neşreden Fevziye Abdullah'ın «Hâmid, Sahrâ'yı henüz bastırmadan Kemal'e göndermişti. Kemal'in 10 Mart 1878 tarihli mektubu vasıtasıyla, bu esere nazîre olarak Vâveylâ adlı manzûmesini yazdığını ve Sahrâ için bir mukaddime kaleme almağı tasarladığını biliyoruz. Yine bu mektuptan Hâmid'in, Kemal'e Sahrâ'nın ancak birinci kısmını gönderdiği anlaşılıyordu»⁵⁹ şeklindeki sözleri, bu mektupların tarihlerinde pek fâhiş hatalara düştüğünden baştan aşağı yanlıştır. Bunların yazılışlarını iki yıl önceye götüren nâşir, ilkindeki tarihi 96 yerine 94 okuyarak bunu 12 Mart 1877'de yazılmış göstermiş, ikincisininin ise çok açık sûrette 10 Şubat 1294 şeklinde rûmî olarak kaydedildiği halde, bunu da, müteaddid defalar yaptığı üzere, hicrî tarihmiş gibi alarak 23 Şubat 1877 şekline sokmuştur.

Hâmid'in neşredilen ilk şiir kitabı olan bu eser, çıkar çıkmaz büyük bir hararet ve takdirle karşılandı. Kendi ifâdesiyle «eâzımdan Kemal'ler, Ekremler'le onun peyrevânı, Münif Paşa'lar, Kemal Paşa-zâde Said Bey'ler, Ahmed Midhat Efendi'ler ve daha bir çok üdebâ ve muharrirîn onu alkışlayarak istikbal ettiler»⁶⁰. İşte, eserin çıkışını hemen

⁵⁵ M. N. Özön, *Metinlerle muasır Türk edebiyatı*, s. 56, not 1; 59 ve *Son asır Türk edebiyatı tarihi*, s. 45, not 1; İsmail Habib, *Tanzimattanberi. Edebiyat tarihi*, İstanbul 1942, s. 76, 82.

⁵⁶ Bu mesele yakından neşrolunacak «*Sahrâ'nın doğuşu*» adlı tedkikimizde etraflı bir şekilde ele alınmıştır.

⁵⁷ Bu mektub, Fevziye Abdullah Tansel, *Hususi mektuplarına göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid'de* (s. 72 vd.) neşrolunmuştur.

⁵⁸ *Hususi mektuplarına göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, s. 60 vd.; s. 64, 66.

⁵⁹ *a. e.*, s. 71; ayrıca bk. s. 154, 155, 157.

⁶⁰ *Eserlerimi nasıl yazdım*, Resimli Ay nr. 6. s. 17.

takib eden günlerde Ahmed Midhat Efendi, Sahrâ hakkında —gazetesinden sonra ilk defa buraya derc olunan— aşağıdaki yazıyı yazdı⁶¹. Hâmid'in bu eserle vâsıl olduğu inkişaf merhalesini ve eserin edebiyatımıza getirdiği yeniliği çok iyi belirten bu yazı, Sahrâ'nın ilk akislerini veren bir edebiyat tarihi vesikası olarak da husûsî bir değer taşır:

(Sahrâ)

Bir milletin terakkiyat-ı sinâ'îye ve tüccâriye gibi kemâlâtı hududunun haricinden o milletin vatanı dahiline girebilmek hikmet-i tarihîyenin delâlet edebildiği bir hakikat ise de edebiyat cihetinden teceddüd misüllü kemâlât-ı ma'nevîyesinin hâriciden vürûduna tarihte bir misâl aranacak olur ise mutlaka say' beyhûdedir. Yunan gibi Lâtin gibi Arab gibi edebiyatda eve-i 'âlâ-yi illiyyine kadar bâlâ-pervâz olmuş olan milletlerin işbu tarakkî-i ma'nevîleri araştırılacak olur ise bir san'atkârın memâlik-i ecnebîyeye giderek tahsil-i san'atla gelüp hemşehrîlerine dahi öğretmesi nevinden olarak bir edibin tahsil-i edeb için memleketinden hârice çıktığı ve badettahsil avdetle hemşehrîlerini dahi ta'lim eylediği hakkında bir güne delâlet-i tarihîye bulunabilir mi?

Biz ki teceddüd hatvesini henüz hazırlamamış ve daha süllem-i terakkiyâtın birinci kademesine bile henüz pekçe basmamış bir halkız teceddüdat-i edebîye ve bu yüzden muntazır olan terakkiyat-i manevîyemiz emrinde kendimiz için dahi tarihten ümem-i sâlife hakkındaki delâlet ve hükümden başka bir şey bekleyemeyiz.

Evet! Osmanlı edebiyatını bir teceddüd-i hakikî ile teccid ve kalem denilen kavis parçasına kulüb-i mütehassisenin tereüman-i hissiyatı unvânını bihakkın ita eyleyecek olan müceddidîn-i kirâmın her halde bu toprakta peydâ olarak vazifelerini ifa eyleyecekleri daha şimdiden memnûniyet gözile gördüğümüz mukaddemâtdan da istintae olunuyor.

Yürek kendi hissiyat-ı âliyesini bir ta'lim-i hâricî ile teallümden müstagnî olarak sanki cânib-i celîl-i tabiattan vürûd eden bir nefha-i celîle ile hissiyatını inbisâta getirdiği gibi hissiyat-ı kalbîyeyi tercüme edecek olan lisân-ı edeb dahi hâricen bir muallimden ta'lim olunamayup muvâredât-ı kalbîyeye mütenâsib bir nev-i muvâredât-ı zihnîye ve fikrîye olduğuna kâil isek de bu istidad elbette bazı merâtib-i tabîfiyeye münkasem olduğundan kalb sahibleri ve binâenaleyh lisân-ı edeb erbâbı meyânında ihvan u ebnâ-yı nev'ine bir dereceye belki ve bir çok derecât-ı âliyeye kadar

⁶¹ Nâmık Kemal'in Sahrâ'yı aldığı vakit Hâmid'e yazdığı 16 Şubat 1879 (26 Safer 1298) tarihli mektubunda: "Sahrâ'yı Midhat medhetmiş" diye bahsettiği yazı, Ahmed Midhat Efendi'nin bu makalesidir.

delâlet ve irşadda bulunabilecek mürşidîn-i üdebânın hakikaten pek nâdir olarak zuhûru kıymetlerinin dahi ulviyyetini icab eylemektedir.

İşte elhâleti hâzihi kıymet-sencan-ı edeb-perestânın kemâl-i minnetle takdîrine sezâ bir edîb-i bîhemtâ olarak Abdülhak Hâmid Beyefendi'nin terakkiyât-i edebîye merâtibinde gittikçe irtikasını hakikaten bir çeşm-i şükran ile görmekde olduğumuzu min gayr-i haddin arza mütecâsir oluyoruz.

Mâcerâ-yı Aşk, Sabr u Sebat, İçli Kız, Duhter-i Hindû, Nazîfe, Nesteren gibi şimdiye kadar mevki-i intişara vaz' eyledikleri âsâr-ı edebîyenin tarih-i tahrir ve tab'ıları sırasile sathiyen olsun tedkikine girişilecek olsa bu edîb-i lebîbin mebd-e-i irtikasından evcâh-i 'âlâya su'ûd ettikçe envâr-i şa'şâ'anisârını artdıran rengâreng bir hevâî fişenk gibi gittikçe kemâlât-i edebîyesi şa'şâ'asını artdırdığı bir bedâhat-i kat'îye ile müşâhede olunmamak mümkün değildir.

Şimdiki halde Sahrâ serlevhasile üdebânın nazargâh-i takdirine vaz' eyledikleri manzûmeleri ise vehle-i ûlâda terakkiyât-i edebîyenin mertebeye gayesi zannolunabilir ise de bu eserinde der-dest-i tab'u neşr bulunduğunu va'd eyledikleri diğer dokuz parça âsâr-ı edebîyelerinin elbette birbirinden âlâ ve yekdiğerlerinden parlak olacakları şimdiye kadar görülenlerin bu nisbet-i müterakkîyeye tâbi olmasından istidlâl edilebilir.

Sahrâ : Ama ne sahrâ ? Korkunç bir beyâbân-ı bîintihâ değil ! Bakılsa cennet-i â'âlâya taklid bir bağ-ı İrem tesmiye edilmeli idi. Fakat sahrâlik ve sahrâflik ahvâli içindeki saâdet-i hakikîyenin bağ-ı İrem'de husûle gelebileceği pek âşikâr oldukça ve bir edîbin kalemindeki kudret sahrâyı İrem va İrem'i sahrâ olmak üzere hükm ettirecek hakayıki dahi aşub meydân-ı şuhûda koymağa kâfi bulundukca Hâmid Beyefendi gibi kudret-i edebîyesine yine âsâr-ı edebîyesini işhad eyleyen bir edîb-i âlikadrin sahrâsını ürkünç bir vahşet-âbad kıyas etmek mümkün mü olur ?

«Öyle ise bu sahrâ nasıl bir sahrâdır ?» mı dersiniz ? İşte en vahşî bir köşesi şu nazımdan anlaşılacak bir sahrâdır.

Bir keyun yavrusuyla dağda meler;
Karaca yardan eder pertab.
Bir bayırdan dahi iner sürüler ;
Gâh gâh akseder sadâ-yı kilâb,
Bir kadın destisiyle suya gider.
Erkeği baltasıyla ormana,
Yayı omzunda oğlu bir yana ;
Ötede süd sağar fakat duhter.
Gösterip sonra pîr-i âile yer,
Toplanırlar sımât-ı büryâna.
Kayd-ı mâzî ve derd-i istikbal
Olmayınca gelür saâdet-i hâl.

Sahrâ'nın herbiri bir letâfetle ferah-bahşâ-yi kulûb olan sâir köşelerini bucaklarını görüb kulûbünü tefrih etmek isteyenler eseri başdan başa okurlar.

Bizim cümleden ziyâde dikkat eylediğimiz ciheti usûl-i tanzîmindeki yenilik olup gerek kafiyelerinin ve gerek mısralarının tertibince bin yıllık tarz-ı yekrengî ve yeknesâkîyi bırakarak ve bâhusus o tarz-ı kadîmîñ lisân-ı edebe mûris olduğu esâret suûbetini mahvederek kalb ve fikir gibi lisana dahi bir vüs'at ve hürriyet vermiş olmalarını hakikaten pek büyük semerât-ı teceddüdden addeyleriz.

Haddimizin dahilinde addetse idik edîb-i müşârüñleyhi tebrike kadar cesâret eyler idik. Ancak eserinin mütâleasile takdir eylediğimiz büyüklüklerine mukabil veleh-i hayretimizden başka arza şâyan bir şey bulamıyoruz. Bâhusus ki böyle bir yeniliğe mukabil tebrik dahi âdetâ bir eksiklik kalur.

(Tercüman-ı Hakikat, nr. 191, 29 Kânunısânî [1294] - 10 Şubat 1879 - 18 Safer 1296).

Sahrâ'nın da taklid tab'ı ortaya çıkmakta gecikmemiştir. Bugüne kadar Hâmid'in eserlerinden bahsedenler arasında kimse bunun mevcudiyetinden haberdar olmuş değildir. Bu sebeple eldeki Sahrâ nüshaları tek ve orijinal tabıdan ibâret zannolunmuştur⁶². Boyu, sahife sayısı, tertibi ve nihayet matbaa adı hep aynı olduğu halde, orijinal baskı ile sahte nüshalar arasında gözden kaçırılmış muhtelif farklar bulunmaktadır. İlk fark iç kapaktaki 1296 tarihinde kendisini ortaya kor. Orijinal tabıda bu rakam iri ve tam-siyah punto ile dizilmiş iken, sahte baskıda bunun yerine daha küçük ve beyaz puntoda (12 punto) rakam kullanılmıştır. Diğer taraftan, iç kapak ve sahife numaraları etrafındaki makine çizgileri her ikisinde başka başkadır. Ayrıca orijinal tabıda kullanılan hurufat, punto büyüklüğü aynı olmakla beraber, daha yayık ve havalıdır. Bütün bunlardan başka, orijinal tab'ın « Bâbîâlî caddesinde —Karabet— otuzsekiz numrolu kitabcı » ibarelerini hâvi mührünü taşımasına mukabil, sahte nüshalar daima mühürsüzdür.

Asıl baskı ile sahte nüshaların dış kapakları da ilk bakışta birbirlerine pek benzerler ise de, dikkat edildiğinde ayırd edilmelerini sağlayacak farklar vardır. Yukarıda işâret olunan punto hususiyetlerinden maada, dış kapağın etrafını çerçeve halinde süsleyen desenli makine çizgisi orijinalde, sahtesinininkinden tamamen ayrı olduğu gibi, fiatı da farklı yazılmıştır. Asıl baskının dış kapağındaki « Dört kuruş bakır para » ibaresi, taklid tabıda « Fiyatı dört kuruştur » şekline girmiştir. Kaçak baskıda matbaa hatalarının çok olduğunu da ayrıca ilave edelim.

⁶² Türk Kütüphaneciler Derneği bültenindeki, Hâmid'in eserlerinin çeşitli baskılarını ve bibliyoğrafik hususiyetlerini tespit etmek gibi bir gayeye dayanan makalede (s. 172) Sahrâ'nın taklid baskısı meselesine temas dahi olunmamıştır.

Orjinal tab'ın dış kapak künyesi şöyledir :

Abdülhak Hâmid / S a h r â / Her hakkı müellifin olmak üzere Maarif/
Nezâretinin ruhsatı ile tab' olundu / Dört guruş bakır para / İstanbul /
(Mibran) Matbaası-Bâbüâli çaddesinde / Numro 28 / 1296.

Boy, kenarlar kesilmemiş vaziyette : 17,5 × 12,5. 59 S.

T a r ı k

Neşir yılı olarak 1878, 1879 ve 1880 gibi üç ayrı tarih gösterilmiş olup bunların içinde en yaygınını 1879 teşkil etmektedir⁶³. Kitabın üzerindeki 1296 tarihini hicrî hesaplama milâdiye tatbik edenler basılış yılını 1879 kabul etmişlerdir. Sonraki aylara bakmayıp 1296 hicrî yılının sâdece ilk ayının tesâdüf ettiği milâdi tarihe itibar edenler de çıkış senesini 1878 almışlardır⁶⁴. Bazılarınca da 1880 şeklinde kaydedilmesi ise⁶⁵, 1296 tarihinin rûmî yıl zannı ile milâdiye çevirilmesinden dolayıdır.

Önce belirtelim ki 1296 tarihinin rûmî yıl ile alakası yoktur. Eser neşrolunduğu vakit rûmî sene henüz 1295 idi. Rûmî 1296'nın başlaması ise, kitabın çıkışından en aşağı iki ay sonradır.

Tarık'ın neşri hem hicrî, hem milâdi tarih bakımından bir hudud ve intikal noktasına rastlar. Baskısı hicrî 1296 yılının sonlarına doğru biter. Yeni hicrî yılın girmesini takiben de on beş gün sonra 1879 sona ererek, 1880 yılı başlar.

Hicrî 1296 yılının 7 nci ayı ortasında (Temmuz 1879) Nâmık Kemal, piyesin neşrinden önce kendisine Hâmid'in mütâleasını almak üzere gönderdiği meşhur makber manzûmesi üzerinde henüz fikirlerini söylemekte idi. (Abdülhak Hâmid'in 13 Haziran 1295 tarihli mektubuna cevaben Nâmık Kemal'in 15 Receb 1296— 5 Temmuz 1879 tarihinde yazdığı mektupta bu mübâhese görülür)⁶⁶. Anladığımıza göre eserin

⁶³ M. N. Özön, *Metinlerle muasır Türk edebiyatı tarihi* 246 ve *Son asır Türk edebiyatı tarihi*, 154; S. E. Siyâvuşgil, 69, 70, H. Dizdaroğlu, 39; F. A. Tansel, *Hususi mektuplarına göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, 151; K. Akyüz, 46.

⁶⁴ M. A n d, 18.

⁶⁵ G. A k ı n c ı, 99 ve 259, not 127; N. A k ı, 157.

⁶⁶ *Mecmua-i Ebüzziya*, nr. 13 ve 14, 15 Rebiülevvel' 1298—1 Rebiülâhır 1298, s. 385-393 ve 424-430. Bu mektup ayrıca Fevziye Abdullah tarafından da neşredilmiştir : *Hususi mektuplarına göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, 95-106.

baskıya girmesi 1296 hicrîsinin son dört ayı içindedir. Hâmid'in baskıda Nâmık Kemal tarafından yapılan tavsiye ve tenkidleri yerine getirdiği, onun istediği tashihleri yapmış olduğu görülüyor ⁶⁷.

1297 saferi başlarında ve 1880 yılı ocağının ilk yarımında gazetede Tarık'ın neşrini haber veren takdîr-kâr bir yazı çıkar. Nâmık Kemal'in, müstakbel dâmadı Menemenli zâde Rifat'e Tarık'ı okuduğundan ve eser hakkındaki düşüncelerini onun vasıtasile Hâmid'e yolladığı mektupta bulacağından bahseden bir mektubu, eserin çıkış çağını bir ay daha öncesine, 1296 ve 1879 yıllarının sonlarına götürmektedir ⁶⁸.

Paris dönüşü Hâmid'in İstanbul'da neşrettiği ikinci eser olan Tarık görülüyor ki Sahrâ'nın intişarını bir yıllık bir ara ile takib etmiştir ⁶⁹.

Tarık'ın neşri münasebetile Tercümân-ı Hakikat gazetesinde çıkan yazı, geçen zaman zarfında Hâmid'in Türk edebiyatında artık bir yıldız gibi kabul olunduğunu aksettiren bir vesika hükmündedir :

İlân-ı mahsus

T â r ık

yahud

Endülüs Fethi

Asâr-ı nefîse-i müteaddidesi nâm-ı nâmîsini beynelüdebâ tebcil ile yâd ettirmekte bulunan Abdülhak Hâmid Beyefendi şimdiye kadar her fıkrası bir numûne-i edeb ittihâzına bihakkın şâyeste bulunan âsâr-ı edebîyesine zamîmeten bu serlevha ile dahi bir tiyatro oyunu tertib ve neşir buyurmuşlardır.

⁶⁷ Bu tashihler Fevziye Abdullah tarafından mukayeseli bir şekilde gösterilmiştir : a. e. s. 151-153.

⁶⁸ Türk Tarih Kurumu'nda bulunan aslını göremediğimiz bu mektubun tarihini 2 Muharrem 1297 olarak kaydeden M. C. Kuntay, rûmî ve milâdî mukabillerini de 3 Kânunısânî 1295 ve 15 Kânunısânî 1880 gösterir (*Nâmık Kemal*, İstanbul 1949, II, 1. kısım, s. 246). Verilen bu rûmî ve milâdî mukabillerine göre bu tarihin 2 Safer 1297 olması icap eder. Ancak, müellifin 1297 muharremi başında Nâmık Kemal'in —vesikalarının klişesi verildiği için doğruluğunda şübhe edilmeyecek olan— Midilli mutasarrıflığına tayini tarihini de yine aynı rûmî ve milâdî mukabillerle gösterdiğine şahid oluyoruz. 4 Muharrem 1297 tarihini müellif, hep 5 Kânunısânî 1295-18 Kânunısânî 1880 olarak almaktadır. (*Nâmık Kemal*, İstanbul 1956, II, 2. kısım, s. 321, 327, 334, 354, 567 not 2). Halbuki 4 Muharrem 1297 tarihinin milâdî karşılığı 18 Aralık 1879 olmak gerekir.

⁶⁹ «Son tab'a mukaddime» de Tarık için, «neşri ise sefâret kitâbetile bulunduğum Paris'ten Dârülhilâfe'ye avdetimden bir kaç sene sonra müyesser oldu» diyen Hâmid (*Târik*, İstanbul 1335, Âsar-ı Müfîde Kütübhanesi, s. 3) kitabının basılışını biraz daha geç bir tarihe çıkarmaktadır.

Abdülhak Hâmid Beyefendi'nin âsâr-ı edebîyyesi hakkında velev ki takdir-güne olsun bir tenkidde bulunmağı haddimizin hâricinde addederek hele bu misillü âsâr-ı bergüzîdeden dolayı sahib-i eseri değil, belki edeb ü ma'arifperestân-ı evlâd-ı zamanı şu nâilîyetlerinden dolayı tebrike sezâ görür ve sözün bundan ziyâdesini abes addederiz.

Şu sırada umum Osmanlılık âlemi için edilecek bir dua-yı hayr var ise o dahi cenab-ı hakkın Abdülhak Hâmid Beyefendi misillü üdebâmızın mikdârını teksir buyurması duasıdır ki edîb-i müşârüñleyhin âsâr-ı celîlesini mütâlea buyurmuş olanların bu duâya âmin diyecekleri der-kârdır. (Tercüman-ı Hakikat, nr. 481, Cuma 11 Kânunısâni [1295] — 23 Kânunısâni 1880 — 11 Safer 1297).

Kaydettikleri tarihlerin mahiyetini ve ne dereceye kadar doğru olduğunu daha evvel işâret ettiğimiz Maârif Nezâreti fihristi⁷⁰, Tarık'ı Mart 1295 (Mart / Nisan 1879), Murad Bey'in eseri de⁷¹ cemâdiülâhire 1297 (Mayıs 1880) de, yani neşrinden beş ay sonra teftiş ve muayene encümeninin tedkikinden geçmiş gösterir.

Tarık, Hâmid'in en fazla taklid tab'ı yapılan bir eseri olmuştur. Görebtiğimiz kaçak baskıların sayısı dördü aşmaktadır. Ruhsatsız oldukları için hiç birinde matbaa ismi bulunmayan bu baskılar, sahife sayısı, kapak tertibi ve hurufat bakımından ayırdedilemeyecek derecede birbirinin benzeridir. Ancak, dikkatli bir şekilde tedkik edilirse aralarında yine de bir takım farklar bulunduğu görülür. Aradaki farkı veren en mühim unsur, hepsinde sahife numaraları etrafındaki desenli şekiller ile bunların altına çekilmiş olan makine çizgilerinin ayrı ayrı olmasıdır. Ayrıca bunlardan ikisi, diğer nüshalardan boyca daha büyük olup kenarları kesilmemiş vaziyette 20,5 × 14,5 eb'adındadır. Bu sonuncuların bir tanesi, diğer bütün baskılarda bulunan «sene 1296» kaydının kapağında yer almamış olması ile ötekilerden ayrılır.

Hepsinde sahife sayısı 173 olan bu taklid baskılara mukabil, orijinal baskı küçük boyda (15 × 11) olup 298 sahifedir.

Orijinal baskının iç kapak tertibi şu şekildedir :

Abdülhak Hâmid / Tarık / yâhud Endülüs Fethi / Tab^c-ı evvel / Maârif Nezâretinin ruhsatiledir / Her hakkı tab^c ettirenindir / Bâb-ı Âlî caddesinde Ebussuûd sokağında Mahmud Bey'in / Matbaasında tab^c olunmuşdur / sene / 1296.

Taklid baskılarda ise iç kapak tertibi şöyledir :

⁷⁰ *Nezâret-i Maârif-i Umumîye*, İstanbul 1310, s. 48.

⁷¹ *Devr-i Hamidî Âsârı*, s. 70.

Abdülhak Hâmid / T ā r ı k / yâhud Endülüs Fethi / Tab^cı evvel / Maâ-
rif Nezâret-i celflesinin ruhsatıle / Her hakkı tab^c ettirenindir / sêne / 1296.

Asıl baskının kitapçı Karabet'in mührünü taşımasına mukabil, sahte nüshalarda —tabîf— mühür yoktur.

Tarik'in neşrini müteakib toplattırılıp imhâ edildiğini söyleyen Hâmid, bundan dolayı ortaya çıkan sahte nüshalar hakkında şu izahatı verir: «Tarık bin Zeyyâd o zamanlarda hükümrân bulunan evhâma bâdî-i izdiyâd olmasile nuseh-i mevcûdesi kitapçılardan toplattırılarak imhâ edildiğinden, bir takım acem tâbiler tarafından ihyâsına kıyam olunarak suver-i hafiyyede ve serâpâ sehv ü hata nüshaları biddefe'at tab^c u temsil kılınmış ve yakın zamanlara gelinceye kadar bu nüshalar da, galiba mâl-i mesrûk olduğundan pek ucuz fiyat ile satılmakta bulunmuş idi ». 72

T e z e r

Diğer eserleri gibi Hâmid'in bu eserinin de ilk neşir tarihi üç ayrı yılda gösterilmekten kurtulamamıştır. Basılışı, kimine göre 1879⁷³, bazı-
larında 1880⁷⁴, kimisinde ise 1881'dir. Kitabın üzerindeki 1297 tarihinin yanlış hesaplanması, bu farkları meydana getiriyor. Bazı müellifler bunu hicrî almakla beraber milâdî karşılığını sadece ilk ayına bakarak hesabladıklarından onu 1879'da çıkmış zannetmişlerdir. Buna mukabil bazıları da 1297'yi mâlî yıl sanarak neşir tarihini 1881 yılına götürmüşlerdir⁷⁵. Hakikatte Tezer ne 1879, ne de 1881 yılında basılmış olup 1880 yılı eylülünde neşir sahasına girmiştir. Bu tarihin tekabül ettiği 1297 şevvâli sonunda, neşri münâsebetile gazetede Tezer hakkında bir yazı çıkar. 1297 hicrî yılına aid resmî bir listede Tezer, o

72 *Tarik*, İstanbul 1335, «Son tab^ca mukaddime», s. 4. Yaşının daha ilerlediği çağda Hâmid aynı konuda şöyle konuşur: «Lâyikilê bilmiyorsam da öyle zannedecek oluyorum ki Târik, acemler marifetile Meşrûtiyet'ten evvel de gayet hatalı olarak basılmış ve Nâmık Kémal de onu gâliba o zaman görmüş de mektublarında mevzu-ı bahs etmiş idi» (*Eserlerimi nasıl yazdım*, Resimli Ay, nr. 54-6 Ağustos 1928, s. 16).

73 M. N. Özön, *Son asır Türk edebiyatı tarihi*, 154; M. And, 18.

74 G. Akıncı, 110; N. Akı, 158; K. Akyüz, 46.

75 S. E. Siyâvuşgil, 71; H. Dizdaroğlu, 39. Siyâvuşgil, 1297'nin mâlî yıl olduğunu bilhassa tasrih de eder.

yılın Maârif Nezâretine intikal etmiş olan neşriyatı içinde sırada 71 inci eser olarak yer almaktadır ⁷⁶.

Eserin çıkışı münâsebetile Tercüman-ı Hakikat gazetesinde intişar eden yazı bu neşir tarihi meselesini aydınlattıktan başka, Hâmid'in Paris dönüşü edebî itibarının derece derece hangi noktaya yükseldiğini, hakkındaki telâkkilerin nasıl bir hayranlık halini aldığını göstermesi bakımından da dikkate değer :

E d e b i y a t

Vücûduyla iftihar eylediğimiz serâmedân-ı üdebâ-yı asrardan Abdülhak Hâmid Beyefendi'nin şimdiye kadar her biri kütübhâne-i edebiyatımıza ziyet veren manzum ve mensur âsâr-ı celîle-i edebiyelerine bir zamîme-i fâika olmak üzere bu kere dahi « T e z e r » yâhud « Melik Abdürrahman-ı Sâlis » serlevhasıyla manzum ve kavâfi-i mukayyedeği hâvi bir fâcia-i tarihîyeleri ziyet-efzâ-yı destgâh-ı tab^c u temsil olmuştur.

Edîb-i müşârünileyh hazretlerinin şimdiye kadar çeşm-i iftihar ile okunan eserlerinden vüs^cat-i karîha-i edîbâne ve nezâket-i hissiyât-ı şâirâneleri cümlelerin müsellemi olmasına mukabil Endülüs tarihi gibi hemen her sahifesi bir edîbe sermâye-i bînihâye olabilecek bir tarihe binâ edilen eserin letâfet-i tabîiyesi dahi nazar-ı muvâzeneye alınır ise işbu eser-i cedîd ü celîl başka sûretle tavsiyeye ihtiyac mes ettirmeksizin kendi kadriğini kendisi 'ilâ eyler (T e r c ü m â n - ı H a k i k a t , nr. 692, 19 Eylül [1296] — 31 Eylül 1880 — 26 Şevvâl 1297).

Neşirini müteakib Tezer'in de taklid baskıları hemen ortaya çıkmıştır. Hâmid, eseri için basılmasından « bir müddet sonra müsâdere ettirilmiş idi » diyor ⁷⁷. Esas baskı ile aynı boyda, kapak klişesi ve sahife sayısı aynı olan taklid nüshaları aslından ayırd eden şu farklar vardır : Bunlarda matbaa ismi ve baskı tarihi mevcut değildir. Maarif Nezâretinin müsâedesini ile çıktığına dair olan ibare de kaldırılmıştır. Asıl baskıda iç kapağın arkasında Hâmid'in eserlerini gösteren liste çok küçük punto v başlıklar da siyah hurufatla dizildiği halde, taklid baskıda punto daha kabaca ve başlıklar beyaz hurufat iledir.

Orijinal baskının iç kapak tertibi :

⁷⁶ *Salnâme-i devlet-i aligye*, 1298, s. 466.

⁷⁷ *Eserlerimi nasıl yazdım*, Resimli Ay, nr. 55-7, Eylül 1928, s. 4.

Abdülhak Hâmid / Tezer / -yâhud- / Melik Abdürrahmanü's-sâlis / Manzum ve kavâfi-i mukayyede-yi / hâvi / bir fâcia-i tarihîyedir / Her hakkı tâbî'ine aid olmak üzere Maârif / Nezâret-i celîlesinin ruhsatile tab^c olunmuştur / İstanbul / (Mihran) matbaası- Bâb-ı Âlî caddesinde numro 7 / 1297.

Sahte nüshalarda iç kapak :

Abdülhak Hâmid / Tezer / -yâhud- / Melik Abdürrahmanü's-sâlis / Manzum ve kavâfi-i mukayyede-yi / hâvi / bir fâcia-i tarihîyedir / İstanbul.

İ b n - i M ü s â

İlk defa 1917 de neşredildiği sanılan bu eserin, bu tarihten 37 sene evvel kısmen yapılmış bir neşri vardır ki bugüne kadar herkesin mechulü kalmıştır. Ne Abdülhak Hâmid, ne de başkaları böyle bir neşirden hiç bahsetmemişlerdir. Hâmid literatürüne ve tedkiklerine bir defa bile geçmemiş olan bu neşri, burada ilk defa ilim âlemine haber veriyoruz. Bu, 1880 martında Vakıf gazetesinde yapılmış bir tefrikadır. Eserin neşri 11 tefrika sürmüştü, sonra hiç bir açıklama yapılmaksızın ânide kesilmiştir. Paris dönüşü kaleme aldığı eserlerin sonuncusu olduğunu söylediği İbn-i Mûsâ'yı, Hâmid defalarca belirttiği üzere İstanbul'da yazıp Rize'de tebyiz ve ikmal etmiştir⁷⁸. Daha 1876'da Duhter-i Hindü'nün neşrinden başlayarak kitaplarında, çıkacak eserlerinden biri olarak ilân olunan İbn-i Mûsâ'yı Hâmid'in telifine devam edemeyip bundan dolayı tefrikanın yarıda kaldığı düşünülemez. Bu, ihtimallerin en zayıfıdır. Tefrikanın birdenbire yarıda kesilmesine tesir eden başka âmiller olmalıdır. Neşriyatı sarayca hoş karşılanmayan şairin, sefâretlerde bir vazifeye tayini bahis mevzu olduğu bir sırada, ricâlden biri tarafından vâki bir tavsiye ile gazetedeki tefrikayı bırakmış olması ihtimal dahilindedir. Bunu takip eden aylarda Nâmık Kemal'in devlet erkânı nezdindeki teşebbüslerini aksettiren mektuplarında görüleceği üzere Hâmid'e bir iş temini için uğraşılmakta idi⁷⁹. Nitekim, üç ay sonra, o yılın haziranında Berlin elçiliği kâtibliğine tayini çıktığı görülür⁸⁰. Hâmid'in İstanbul'dan ayrılarak Rize'ye ağabeyisinin yanına

⁷⁸ *Hâtırat*, İkdâm, nr. 9735, 10 Mayıs 1840 ve 9747, 22 Mayıs 1840-1924; *Eserlerimi nasıl gazdım*, Resimli Ay, nr. 55-7, Eylül 1928, s. 5; karşı *Mektuplar*, I, 134.

⁷⁹ M. C. Kuntay, *Nâmık Kemal*, II, 2. kısım, s. 649 vdd.

⁸⁰ G. Akinç, *Abdülhak Hâmid Tarhan*, s. 19.

ve oradan da Poti'ye gitmesi ise, tefrikanın başlamasından tam bir yıl sonradır⁸¹. İbn-i Mûsâ'nın tefrikası şöyle bir tanıtma ile başlar :

« Vakit'in tefrikası

Abdülhak Hâmid Beyefendi'nin Endülüs'de cereyan etmiş bir vak'a-i tarihîyeyi musavver tiyatrolardır ki nefâyis-i edebîyeden bulunduğu için tefrikamıza anınla ibtida eyledik.

Abdülhak Hâmid

İ b n ' ü l - M û s â

yâhud

— Zâtü'l-cemâl —

Bir fâcia-i tarihîyedir »

(Vakit, nr. 1580, 1 Rebiülâhir 1297 - 1 Mart 1296 - 13 Mart 1880).

Son tefrika gazetenin 1590 numara ve 11 Rebiülâhir 1297 - 11 Mart 1296 - 23 Mart 1880 tarihli nüshasında çıkar.

Bu neşir, metin olarak ve tertib tarzı ile, eserin kitap halindeki şeklinden çok farklı bir versiyon teşkil etmektedir.

İbn-i Mûsâ'nın baskı müsâedesini alınmak üzere, tefrikanın çıktığı tarihte Maarif nezâreti teftiş ve muayene encümenine verilmiş olduğunu da ayrıca haber verelim. «İbnü'l-Mûsâ-yâhud-Zâtü'l-cemal», «Fâcia-i tarihîye» kaydı ile zikredilen eser tedkik tarihi olarak encümenin rebiülevvel 1297 (şubat / mart 1880) kaydını taşımaktadır⁸².

⁸¹ Fevziye Abdullah, Hâmid'in Rize ve Poti'ye gidiş tarihini çok fâhiş bir hata ile 1880 yılı martı olarak gösterir. (*Husûsî mektublarına göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, s. 107, 108). Bu tarihi Hâmid ve Nâmık Kemal'in mektuplarına dayanarak veren müellif, eserin diğer yerlerinde yaptığı gibi, bu mektuplardaki rûmî tarihleri -bütün sarahatlarına rağmen- hicrî yıla göre milâdîye çevirmek hatasını bir kere daha işlemiş ve bunların hepsinin yılını, hakikatte 1881'de yazılmışlar iken, 1880 kaydetmiştir. Bunun neticesi olarak da, 1881 yılı martında giden Hâmid'i bir yıl önceden Rize ve Poti'ye gönderivermiştir.

⁸² Mehmed Murad, *Devr-i Hamidî âsârı*, s. 70.

Eşber

Bu eser için de üç ayrı neşir tarihi ileri sürülmüştür. Tezer'de olduğu gibi, kapağındaki 1297 tarihi farklı şekillerde ele alındığından bunda da neşir senesi olarak 1879, 1880, 1881 tarihleri ortaya çıkmıştır. Bazılarınca hicrî 1297'nin tekabül ettiği milâdî yıl yine sadece ilk ayına göre hesaplanarak neşir tarihi 1879 gösterilmiş⁸³, veyahut 1297 rûmî tarih zannedildiğinden basıldığı yıl 1881 olarak verilmiştir⁸⁴. Eşber, Abdülhak Hâmid'in Paris dönüşü iki buçuk sene kadar süren mazuliyet devresi sırasında İstanbul'da neşrettiği eserlerin sonuncusudur. Neşri, 1880 yılı eylülü başında çıkmış olan Tezer'i bir kaç ay ara ile takib eder. 1297 hicrî yılına aid resmî listede 71 nci yeri alan Tezer'den sonra sırada 118'inci eser olarak gelmektedir⁸⁵. Bakabildiğimiz gazetelerde Eşber'in neşri ile ilgili kayıtlara rastlanmıyor. Devrin matbuatında eserden bahis hususunda âdetâ bir çekinme havası vardır denilebilir.

Murad Bey, Eşber'i nisan 1298 (nisan 1882) de⁸⁶, yani basıldıktan sonraki tarihte teftiş ve muayene encümeninin tedkikinden geçmiş gösterir ki, yanlışlığı meydandadır. Aynı yerde Abdülhak Hâmid'in eserleri arasında Eşber'den evvel, encümenin zilkade 1297 (Ekim 1880) tarihli tedkik kaydını taşıyan « شیر (Şir) yâhud Zafer yâhud Hiç » adlı bir kitabı zikrolunmaktadır; bunun شیر kelimesinin yanlış çıkmış bir şekli olduğunda şüphe yoktur. Bu kayıddan öğrendiğimiz, Eşber'in de, Nazife, Tarık ve Tezer gibi, basılmadan önce « Zafer -yâhud- Hiç » diye ikinci bir ad taşıdığıdır. Anlıyoruz ki, Hâmid, Aristo'nun, eseri bitiren meşhur sözünü piyese alem yapmak istemiştir. Baskıda hangi sebeptense bu ikinci isimden vaz geçildiği görülüyor.

Eşber'in de az bir zamanda taklid baskıları ortaya konulmuştur. Tuhaf tarafı: eserin orjinal ve ruhsatlı tab'ını yapan Mihran matbaası

⁸³ M. And, 18.

⁸⁴ H. Dizdaroğlu, 39. Buna mukabil, M. N. Özön, *Metinlerle muasır Türk edebiyatı tarihi*, 246 ve *Son asır Türk edebiyatı tarihi*, 154; S. E. Siyâvuşgil, 71; G. Akıncı, 116; N. Akı, 146; K. Akyüz, neşir tarihini doğru olarak 1880 kaydetmişlerdir.

⁸⁵ *Salnâme-i devlet-i aliyye*, 1298, s. 462.

⁸⁶ *Devr-i Hamidî âsârı*, s. 120.

da, makine çizgileri ve punto bakımından onun tamamen aynı olan, fakat matbaa ismini koymadığı bir baskısını yapmıştır. Muahhar sahte nüshalarda Eşber ismi harf dizgisi ile olmayıp klişe ta'lik yazı iledir. Taklid baskıların hepsi boy ve sahife sayısı bakımından esas baskının aynıdır.

Orijinal baskının iç kapak tertibi şöyledir :

Abdülhak Hâmid/ Eşber/ Manzum/ ve kavâfi-i mukayyedei hâvi/
bir facia-i tarihîye/ Maarif Nezâret-i celîlesinin ruhsatı ile tab^c olunmuştur/
Müellifin tab^c olunan âsarı * / İstanbul / (Mihran) Matbaası -Bâbîâli cad-
desinde numro 7/1297.

Sahte baskılarda kapak aynı tertipte olup yalnız matbaa ismi konulmamıştır.

Abdülhak Hâmid'in Yabancı Dostlar, Kahbe, Tarık, İbn-i Mûsâ ve Finten gibi eserlerinin yeni tablalarını yapan Halk Kütübhânesi'nin Eşber'in 1922'deki « temsil-i kat'î » sinden evvel küçük bir varaka halinde neşrettiği bir ilânı da, sahte baskıların durumunu ve eserin geniş bir okuyucu zümresi tarafından nasıl aranan bir kitab olduğunu güzelce belirten bir vesika olarak burada neşrediyoruz :

Eşber

Dâhî-i âzamımız Abdülhak Hâmid Beyefendi hazretlerinin şaheserlerinden bulunan (Eşber) hâile-i manzûmesinin hîn-i neşrinde rağbet-i âmmeyc mazhar olarak mevcudu kalmamasından bilistifâde müşârünileyhin malumat ve muvâfakatı olmaksızın tekrarün ale't-tekrar basıldığı halde elyevm ortada sahte nüshalarının bile mevcudu kalmamış ve tek tük elde bulunanların iae serâpâ hata-âlûd olduğu halde gâli fiyatlarla satılmakta bulunmuş olduğundan kitabhânemizin Türk âlem-i irfânına bir hizmet-i müftehîrânede bulunmak üzere mezkûr eseri dâhî-i âzâmın bizzat nazar-ı tashihlerinden geçirek gayet nefis bir sûrette yakında tab^c u neşr edeceğini arz ederiz.

Halk Kitabhânesi
Abdülaziz

* Burada liste halinde tanzim olunan eserlerin adlarını ayrıca tekrarlamadık.

**Divâneliklerim -yâhud- Belde — Makber — Ölü — Bunlar O'dur —
Hacle — Bir Seffilenin Hasbîhâli**

Hâmid'in, refkâsı Fatma Hanım'ın ölümünü takib eden devrede ardarda neşrettiği, üzerlerinde hepsi 1303 tarihini taşıyan bu altı kitabının gerçek neşir sırası bugüne kadar istisnâsız olarak hep karıştırılmış, en evvel çıkanı daha sonra neşrolunmuş zannedilmiş, bazen hepsi 1885 yılında basılmış gösterilmiş⁸⁷, bazıları da gerçekten 1885'de çıktıkları halde neşir tarihleri 1886 olarak kaydedilmiştir.

Hâmid'in bütün bu eserleri, 1885 yılı Kânunievvelî'nin ilk haftasında⁸⁸ elçilik başkâtipliğine tayini ile İstanbul'dan ayrılıp Londra'ya gidişinden sonra neşrolunmuştur. Hâmid, Beyrut dönüşü, Londra'ya gidene kadar İstanbul'da geçirdiği altı ay zarfında, Bir Seffilenin Hasbîhâli hariç, diğer beşine son şekillerini vermişti. Ayrılmadan az önce bunlar baskı izni alınmak üzere Maârif Nezâreti Teftiş ve Muayene Encümeni'ne teslim edilmiş bulunuyordu. Murad Bey'in eserinde Makber, Ölü, Bunlar O'dur ve Hacle'nin encümence tedkiki tarihi 1301 teşrinisâni (Kasım 1885) gösterilir⁸⁹.

Hâmid'in bu altı eserinin neşir yılı ve sırası, hepsini 1885 yılında basılmış zannedenleri bir tarafa bırakırsak, umumiyetle hep şu şekilde kaydolunmaktadır:

1885 Makber	1885 Makber
» Ölü	» Ölü
1886 Hacle	1886 Belde
» Bunlar O'dur	» Bunlar O'dur
» Belde	» Hacle
» Bir Seffilenin Hasbîhâli ⁹⁰	1887 Bir Seffilenin Hasbîhâli ⁹¹ .

⁸⁷ S. E. Siyâvuşgil, 71; H. Dizdaroğlu, 36-37 (Müellif, kitabının ikinci baskısında, 1965, s. 31. bunu düzeltmek isterken, bu defa da aşağıda işaret edeceğimiz bir takım hatalar daha işlemiştir); Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, İstanbul 1966, II, 505.

⁸⁸ G. Akinçî'nin kitabında tayin tarihi yanlış olarak bir sene sonraya götürülerek suretile 1886 kânunievvelî gösterilmiştir. (a. e. 21)

⁸⁹ *Devr-i Hâmidî âsârı* s. 107. Aynı yerde «Divâneliklerim» için verilen «teşrinisâni 1304» [Ekim/Kasım 1888] kaydı tamamen yanlıştır. Eser bu tarihten üç sene evvel tedkikten geçmiş ve neşrolunmuştur.

⁹⁰ K. Akyüz, 31-32.

⁹¹ G. Akinçî, 136, 154, 156, 164, 168, 171.

Meseleyi böylece ortaya koyduktan sonra, bu eserlerin hakiki neşir tarih ve sıralarını belirtebiliriz :

Bugüne kadar zannolunagelenin aksine, bu dizi içinde Hâmid'in Fatma Hanım'ın ölümünden sonra ilk neşrolunan eseri «Makber» değil, «Divâneliklerim - yâhud - Belde» olmuştur. «Divâneliklerim» in iç kapağındaki listede «Makber» dahil bütün diğerleri henüz basılacak eserler arasında ilân olunurlar. «Bunlar O'dur» un ise burada dahâ ismi bile geçmez.

«Belde» nin çıkışı, mukaddimesi de aynen derc olunmak sûretile Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 11 Kânunievvel 1885 tarihli nüshasının ilk sahifesinde ilân olunmuştur :

«Londra sefâret-i seniyesi başkâtibi saâdetlu Abdülhak Hâmid Beyefendi hazretlerinin bundan on sene mukaddem Paris'de buldukları sırada keşide-i silk-i nazm buyurdıkları bir kaç parça âsâr-ı manzûmenin tab' u temsîlini kitabcı Karabet Efendi deruhde ederek «Divâneliklerim - yâhud - Belde» nâmiyle bu kere mevki-i intişâra vaz eylemiş ve edîb-i müşârûni-leyh tarafından eser-i mezkûra mukaddime-i mütevâzîâne tahrir buyurulmuştur» (Tercümân-ı Hakikat, nr. 2241, 11 Kânunievvel 1885 — 29 Teşrinisânî [1301] — 4 Rebiülevvel 1303) ⁹².

«Belde» nin neşirini, 1885 yılının son ayı içinde sırasile hemen «Makber», «Ölü» ve «Bunlar O'dur» takib eder. Başlayan 1886 yılının ilk ayında «Ölü» den artık intişar sahasına girmiş bir eser olarak bahsedilmekte idi ⁹³. «Ölü» den sonra «Bunlar O'dur» neşrolunur. «Ölü» de, «Bunlar O'dur» çıkmış eserler listesinde yer almayıp henüz basılacak eserler arasında gösterilmektedir. 1885 Kânunievvel'inde «Bunlar O'dur» da çıkmış bulunmakta idi ⁹⁴. «Bunlar O'dur» u, bunun iç kapağında neşredilecek eserler arasında kaydedilen «Hacle» nin neşri takib etti. «Hacle» nin baskısı 1886 yılının ocak ayı sonlarında tamam olmuştu. O yılın şubatının ilk haftasında ondan «şu günlerde neşrolunan» eser diye bahsedilir ⁹⁵. Bunun kapağında da «Bir Sefilenin

⁹² Bunu takibeden satırlarda iktibas olunan mukaddemeyi nakletmiyoruz. Fevziye Abdullah Tansel'in, bu mukaddemeyi Muallim Nâci'nin Hâmid'i tahkir ve tezyif maksadı ile kasden Tercümân-ı Hakikat'te neşrettiğini söylemesi yanlıştır (*Muallim Naci ile Recâizâde Ekrem arasındaki münakaşalar ve bu münakaşaların sebep olduğu hadiseler*, Türkiyat Mecması, X, 1953, s. 184-185. Ayrıca bk. a. ml. *Hususi mektuplarına göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, s. 129). Çünkü, bu tarihte Nâci, Ahmed Midhat Efendi tarafından gazeteden çoktan uzaklaştırılmış bulunuyordu.

⁹³ Menemenli-zâde Tahir, *Ölü!*, Gayret, nr. 2, 10 Kânûnisânî 1301, s. 7-8

⁹⁴ Saâdet, nr. 297, 21 Kânûnievvel 1885 (9 Kânûnievvel 1301-14 Rebiülevvel 1303).

⁹⁵ Saâdet, nr. 320, 8 Şubat 1886 (27 Kânûnsânî 1301-4 Cemâzülahir 1303).

Hasbîhâli», adı «Kahbe» şeklinde yazılarak basılacak eserler arasında ilân olunur⁹⁶. Hâmid, Londra'dan 19 Nisan 1302 (1 Mayıs 1886) de Recâizâde Ekrem'e yazdığı mektubda: «Benim yakında Sefîle diye bir eserim basılacak» der⁹⁷. Nihayet Hâmid'in Menemenli-zâde Tahir'e 3 Mayıs 1302 (15 Mayıs 1886) tarihli mektubundaki: «Sehv-i müret-tibden okunamayan bizim Sefîle'yi nasıl bulduğunuzu yazar mısınız?» satırlarından öğreniriz ki artık eser neşredilmiş bulunmaktadır⁹⁸.

İşte verdiğimiz bütün bilgiler neticesinde Hâmid'in bu eserlerinin neşir tarihi ve sıralarının gösterilmesinde bugüne kadar nasıl hatalar yapılmış olduğu meydana çıkmaktadır. Bunların artık şu şekilde tashihi lâzımdır: «Divâneliklerim -yahud- Belde» 1886⁹⁹ da ve «Makber» ile «Ölü» den sonra değil, 1885'de ve onların hepsinden evvel çıkmıştır. Keza, «Bunlar O'dur» un neşir yılı 1886 olmayıp 1885'dir ve «Hacle» den sonra¹⁰⁰ değil, evvel neşrolunmuştur¹⁰¹. «Bir Sefilenin Hasbîhâli» de 1887¹⁰² de değil, bizzat Hâmid'in kendi ifadesile de sâbit olduğu üzere 1886'da basılmıştır.

Yukardanberi söylediklerimizi ayrıca teyid eden bir başka vesika-yı da burada verelim. Bu, 1303 hicrî yılı neşriyatına dair resmî bir listedir ki, Hâmid'in, tekâbül ettikleri milâdî tarihler ayrı, fakat hepsi 1303 yılında çıkmış olan altı eseri burada aynen bizim tesbit ettiğimiz sıra ile kaydolunmuştur. Bu liste bize Hâmid'in kitaplarının o hicrî yıl içinde çıkmış kaçınıcı eser olduğunu öğrettiği gibi, eserlerinin neşirleri arasındaki zaman mesafesini de gösterir:

- 29. Divâneliklerim (manzûme)
- 44. Makber (manzûme)
- 47. Ölü (manzûme)
- 54. Bunlar O'dur (Mecmua'-yı eş'ar)
- 71. Hacle (manzum)
- 147. Bir Sefilenin Hasbîhâli¹⁰³

⁹⁶ Murad Bey'in eserinde, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kitabı tedkik tarihi «tegrinisâni 1302» gösterilir (*Devr-i Hamidî âsârı*, s. 107).

⁹⁷ *Mektublar*, I, 305.

⁹⁸ Gayret, nr. 20, 16 Mayıs 1302, s. 28.

⁹⁹ M. N. Özön, *Son asır Türk edebiyatı tarihi*, s. 45, not 1; İsmail Habib, *Tanzimattanberi. Edebiyat tarihi*, İstanbul 1942, s. 82; G. Akıncı, s. 156; K. Akyüz, s. 32; H. Dizdaroğlu, 2. tab. 1965, s. 31.

¹⁰⁰ M. N. Özön, a. e., 45; İsmail Habib, 82; K. Akyüz, 31.

¹⁰¹ M. N. Özön, *Metinlerle muasır Türk edebiyatı tarihi*, 56'da «Hacle» nin neşir tarihini yanlış olarak, 1887'ye çıkarmıştır. İsmail Habib de aynı hatayı yapar. (a. e., s. 82).

¹⁰² G. Akıncı, 171; H. Dizdaroğlu, 2. tab. s. 31.

¹⁰³ *Salname-i devlet-i alıyye-i Osmanıye*, nr. 42, 1904, s. 329-331. Bu sıra rakamları aslında mevcut olmayıp tarafımızdan konulmuştur.

S a r d a n a p a l

Bu eser, bugüne kadar arada tek istisna olmaksızın Hâmid'ile ilgili bütün yazılarda, müellif tarafından 1915 yılında metni geniş ölçüde değiştirildikten sonra 1917'de ¹⁰⁴ yapılan kitap şeklindeki baskısından tanınmıştır. Eserin daha evvel tefrika suretile neşri yapıldığı, Süleyman Nazif'in : «Sardanapal, Abdülhak Hâmid Bey'in mukaddemâ gazete ile tefrika sûretinde neşr olunmuş ve âhiren yeniden tashih ve tanzim olunarak tab'ı derdest bulunmuş olan bir tiyatrosudur» ¹⁰⁵ ve bizzat kendinin : «ancak ilân-ı Meşrûtiyet'ten sonra tefrika sûretinde olarak Selânik'te çıkan «İttihad ve Terakki» gazetesinde matbûdur» ¹⁰⁶ şeklinde ifadeleri ile de ayrıca belirtilmiş olduğu halde kimse tarafından farkedilmemiştir. Hiç araştırılmamış olan bu neşir, metin olarak 1915 yılında ele alınıp yeniden tanzim olunan şekliinden çok farklıdır. Daha Paris'e gitmeden önce Edirne'de iken kaleme aldığı ve Paris'te ayrıca meşgul olduğu piyesin Londra'da 1887 senesinde şekil verdiği ikinci versionunu teşkil eden metin, 1915 yılındaki nihaî versionunun hemen her sahifesinde değişikliğe uğramıştır. Müellifin metin üzerinde kalemi oynarken pek çok mısra çıkarılmış, çeşitli ilâve ve tadiller yapılmıştır. Çıkarılan parçalar, ilâvelere nisbetle daha fazla yer tutar. Bu kat'î versiyonda Hâmid evvelki metnin ifadesini mümkün olduğu kadar değiştirmeğe, üslûbundaki arkaik görünüşü gidermeğe çalışmıştır. Eser, repliklerden dekorlara ve sahne tariflerine kadar değişiklik görmüştür. Bazen bir şahsa aid konuşmanın, son şekilde iki şahıs arasında taksim edildiğine dahi şahid oluruz. Meselâ, 1915 versiyonunda kitabın başında Belis ile Arbaks arasında geçen muhâvere, 1908 neşrinde sâ-dece Belis'in konuşması halindedir.

¹⁰⁴ Daha yakın bir devrede neşredilmiş olmasına rağmen Sardanapal'in de neşir yılı dört ayrı tarihte gösterilmiştir : 1915, 1916, 1917 ve 1919. Gerçek tarih 1917 olup diğerleri yanlıştır. 1915 : S. E. Siyâvusşgil, 70. 1916: M. A n d, *Kitap olarak yayımlanmış tiyatro oyunları bibliyografyası II*, Forum, 1 Kasım 1961, nr. 182, s. 19 (Yazar, hicrî 1335 senesinin yalnız ilk aylarına baktığından milâdî karşılığının tasbitinde yanılmıştır). 1919 : H. D i z d a r o ğ l u, 39; G. A k ı n c ı, 231; N. S a n ç a r, 176 (Bunlar da hicrî olan 1335'i rûmî yıl zannettiklerinden eserin basılış tarihini iki yıl sonraya, Mütâreke devrine çıkarmışlardır).

¹⁰⁵ Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, I, 69 (Süleyman Nazif'in notu).

¹⁰⁶ İbnülemin Mahmud Kemal, *Son asır Türk şairleri*, İstanbul 1932, s. 549.

Kitap şeklindekine nazaran büyük bir değişiklik gösteren ve daha eski bir versionu teşkil eden metin, II. Meşrûtiyetin ilânından dört ay sonra 1908 Kasım'ı ile Aralık ayları arasında 29 tefrika halinde Selânik'te neşr olunmuştur :

İttihad ve Terakki gazetesi, nr. 41 (28 Teşrinievvel 1324—10 Teşrinisâni 1908)—nr. 69 (1 Kânunievvel 1324-14 Kânunievvel 1908).

Tefrikanın başında, kitapta yer almayan şu mukaddeme mevcuttur :

« Takriben otuz dört sene mukaddem yazdığım bu kitabı bundan yirmibeş şu kadar sene evvel tab^c ettirmek sadedinde bulunmuş ve fakat bazı yağmagerânın tasallutat-ı hafiyeleri yüzünden basdırmağa muvaffak olamamış idim. İlk kanun-ı esâsinin metrûkiyetile berâber mahkûm-ı mevt-i muvakkat olan bu zâde-i tab^c-âzâde o kanun-ı insâniyetnemûnun iade-i hayat etmesile birlikte hayatını iade ediyor.

I Ağustos 1324

Hem müessir, hem eser
Bâdemâ âzâde-ser

Abdülhak Hâmid »

« Âsâr-ı Müfide Kütübhânesi » Külliyyâtı

Abdülhak Hâmid'in Maârif Nezâreti tarafından teşkil olunan bu neşir serisinde çıkan dokuz kitabı vardır ki, hepsinin basılış yılları üzerinde istisnasız olarak, birbirini tutmayan, çok farklı tarihler ortaya atılmıştır. Öyleki, bazen okuyucu Hâmid ile ilgili yazılarda onun bu serideki bir kitabı için verilmiş dört ayrı tarihle karşılaşır. Meselâ, muhtelif yerlerde « Finten » in neşir yılı olarak gösterilen tarihler şöyle bir dördüz meydana getirirler : 1915, 1916, 1917, 1918. « Sardanapal » da kezâ 1915, 1916, 1917 ve 1919 olmak üzere dört ayrı tarihte çıkmış gözükür. Bu hatalar bilhassa, müelliflerin çoğunun, bu kitaplar üzerindeki tarihleri hicrî oldukları halde, rûmî zannetmelerinden doğmaktadır. Bu müellifler, onun hakikatte milâdîsi 1916 olan 1334 yılında basılmış eserlerini 1918'de çıkmış ve 1917'ye tekabül eden 1335 hicrîsinin de eserlerini iki sene sonraya atarak 1919'da, yani Mütâreke devrinde basılmış gösterirler. Böylece serinin sondan altı kitabı Mütâreke çağında ortaya çıkmış gözükür. Halbuki, Birinci Cihan Harbi'nin sonlarında « Âsâr-ı Müfide Kütübhânesi » faaliyetine çoktan son vermiş ve

Mütâreke'de ise tamâmen dağılmış bulunuyordu. Bu eserleri Mütâreke devrinde neşrolunmuş gösterenler en basit tarihî dikkatlerden mahrum kalmışlardır. Meselâ bunlardan, «Sardanapal» in neşir yılını 1919 olarak veren müellifler ¹⁰⁷, Hâmid'in türlü mâcerâlardan sonra Sultan Reşad zamanında basılabildiğini söylediği ¹⁰⁸ bu eserin, bu takdirde Sultan Vahideddin'in saltanatı devresinde çıkmış olması lâzım geleceğini düşünmemişlerdir. «Yâdigâr-ı Harb» in Umumî Harb sırasında hazırlanarak, cephedeki birliklere dağıtılmış bir eser olduğu ötedenberi bilinen bir şeydir. Hâmid de bunu ayrıca belirtmiştir :

«Harb-i Umûmî esnâsında ve âyanda bulunduğum sırada neşrolunan bu kitab hükûmetçe tab'c ettirilerek beşbin nüshası muharebe meydanındaki zâbitâna irsal ve tevzi edilmiş idi. Sâiki Harb-i Umûmî'dir» ¹⁰⁹.

İşte, eserin mâhiyetinden ve bu bilgilerden tamamen gaflet eden bazı müellifler, onu harb bittikten sonra 1919'da, Mütâreke yıllarında çıkmış göstermekte hiç bir beis görmemişlerdir ¹¹⁰. Keza «İbn-i Mûsâ» nun sonunda (s. 415) «ta'dilen tab'c ve neşri tarihi 1917» diye çok açık bir kayıd bulunduğu halde, kitaba bakmadıkları için bundan gafil kalan bir takımları da onu yine 1919'da çıkmış bir eser zannederler ¹¹¹.

Bir kısım müellifler de, Hâmid'in bazı eserlerini «Âsâr-ı Müfide Kütübhânesi» nin henüz teşekkül etmemiş olduğu yıllarda bu seride neşrolunmuş göstermek hatasına düşmüşlerdir. «Âsâr-ı Müfide Kütübhânesi» heyetinin 5 Ramazan 1334 (5 Temmuz 1916) tarihinde bir beyannâme ile faaliyete başladığı malûmdur. Bu beyannâme serideki her kitabın sonunda mevcûd bulunmaktadır. Böyle olduğu halde bazıları, «Finten» ¹¹² ve «Sardanapal» ¹¹³ in neşir tarihini bundan bir sene önceye götürerek 1915 sûretinde kaydederler.

Dikkate değer bir hata da bir müellifin ¹¹⁴, hicrî ve rûmî tarihlere göre hesap neticesi çıkan farklı tarihlerin mâhiyetini anlayamaması dolayısıyla, Hâmid'in «İbn-i Mûsâ» sını biri 1917 ve diğeri 1919'da

¹⁰⁷ G. Akıncı, 231; N. Sançar, 176; H. Dizdaroğlu, 39 (ayrıca 2. tab. 1965, s. 33).

¹⁰⁸ *Eserlerimi nasıl yazdım*, Resimli Ay, nr. 53-5, Temmuz 1928, s. 16.

¹⁰⁹ *Eserlerimi nasıl yazdım*, Resimli Ay, nr. 56-8, Teşrinievvel 1928, s. 22.

¹¹⁰ S. E. Siyâvuşgil, 72; G. Akıncı, 236. (Yazar, «Birinci Cihan Harbi'nde savaş gücümüzü arttırmak için yazılmış» dediği halde meselenin farkında değildir); N. Sançar, 183; H. Dizdaroğlu, 39 (2. tab. s. 33)

¹¹¹ S. E. Siyâvuşgil, 71; N. Sançar, 181; H. Dizdaroğlu, 39 (2. tab. s. 33)

¹¹² M. And, II, 18.

¹¹³ S. E. Siyâvuşgil, s. 70.

¹¹⁴ N. Akı, 149.

olmak üzere iki defa basılmış göstermesidir. Hakikatte ise «İbn-i Mûsâ», «Âsâr-ı Müfide Kütübhânesi» serisi içinde yalnız 1917 senesinde basılmıştır. Müellif, muhtelif yerlerde 1917 ve 1919 şeklinde gördüğü, esasında 1335 yılının hicri ve rûmiye göre alınmasından ortaya çıkan farklı tarihleri, iki ayrı baskının tarihi zannetmek gafletine düşer. Gerçekte eserin bir ikinci baskısı vardır. Ancak bu, «Âsâr-ı Müfide Kütübhânesi» ile asla alâkalı olmayıp 1927'de «Halk Kütübhânesi» tarafından yapılmıştır ve N. Akı bundan habersizdir.

Bugüne kadar bu hususta süren karışıklığı gidermek üzere aşağıdaki tabloyu tertib ediyoruz. Burada, en başta bu eserlerin gerçek neşir yılları, sonra «Âsâr-ı Müfide» serisinin kaçınıcı kitabı oldukları belirtilmiş, bunu takiben de muhtelif müellifler tarafından verilmiş olan yanlış tarihler gösterilmiştir :

1916 İlhâm-ı Vatan (nr. 1) 1334			
1915 : M. And, II, 18		1918 : S.E. Siyâvuşgil, 72	
		H. Dizdaroğlu, 38	
		N. Saçar, 175	
1916 Finten (nr. 2) 1334			
1915 : M. And, II, 18	1917 : M.N. Özön ¹¹⁵	1918 : S.E. Siyâvuşgil, 71	
		N. Saçar, 182	
		H. Dizdaroğlu, 39	
1916 Mektublar I-II (nr. 3) 1334			
		1918 : H. Dizdaroğlu, 39	
		N. Saçar, 183	
		K. Akyüz, 195	
1917 Tarık (nr. 4) 1335			
	1916 : M.N. Özön ¹¹⁶	1919 : H. Dizdaroğlu, 39	
	M. And, II, 18	N. Saçar, 181	
1917 İbn-i Mûsâ (nr. 5) 1335			
		1919 : S.E. Siyâvuşgil, 71	
		H. Dizdaroğlu, 39	
		N. Saçar, 181	
		N. Akı, 149	

¹¹⁵ *Metinlerle muasır Türk edebiyatı*, 246.

¹¹⁶ *Son asır Türk edebiyatı tarihi*, 154.

1917 Tayflar Geçidi (nr. 6) 1335

1919: S.E. Siyâvuşgil, 72
H. Dizdaroğlu, 38
G. Akıncı, 238
N. Sançar, 175

1917 Nazife—Abdüllahü's-sagîr
(nr. 7) 1335

1916: M. And, II, 16

1919: H. Dizdaroğlu, 39
G. Akıncı, 228
N. Akı, 141

1917 Yâdigâr-ı Harb 1335
(nr. 8)

1919: S.E. Siyâvuşgil, 72
H. Dizdaroğlu, 39
G. Akıncı, 236
N. Sançar, 183

1917 Sardanapal (nr. 9) 1335

1915: S. E. Siyâvuşgil, 70 1916: M. And, II, 19

1919: H. Dizdaroğlu, 39
G. Akıncı, 231
N. Sançar, 176

Yabancı Dostlar

Yalnız iki küçük kitap halinde neşredilmiş olan kısmı ile tanınan bu eserin de basılmış üçüncü ve son kısmı Hâmid literatüründe ma-lûm değildir. Onun sâdece iki cilt olduğundan bahsedilir¹¹⁷. Eserin üçüncü kısmı 1925'de «Servet-i Fünûn» da tefrika sûretile neşrolunmuştur:

« Abdülhak Hâmid Bey'in eseri olan Yabancı Dostlar'dan üçüncü kısım », c. LVII, nr. 10-1484, 22 Kânunısâni 1340, s. 150-151.

« Abdülhak Hâmid Bey'in Yabancı Dostlar'ından İkinci manzara », nr.15-1489, 26 Şubat 1340, s. 231-235; nr. 18-1491, 19 Mart 1341, s. 278-279.

« Üçüncü manzara », nr. 20-1494, 2 Nisan 1341, s. 310-312.

« Manzar », nr. 22-1496, 16 Nisan 1341, s. 342-343.

Hâmid'den ve onun bu eserinden bahsedenler ne tefrika olarak üçüncü kısmın mevcudiyetinden, ne de Hâmid'in bununla ilgili: «İkisi kitab ve birisi Servet-i Fünûn'da tefrika şeklinde basılmış olan bu manzum eser üç kısımdan ibarettir¹¹⁸» sözlerinden haberdar olmuşlardır.

¹¹⁷ G. Akıncı, 239; «Yabancı Dostlar, iki küçük cilttir, hepsi yüz sahife tutar»; N. Sançar, 176; H. Dizdaroğlu, 2. tab. 1965, s. 32.

¹¹⁸ Eserlerimi nasıl yazdım, Resimli Ay, nr. 8-56, Teşrinievvel 1928, s. 22.

H â t ı r a t

Abdülhak Hâmid'in hayatı hakkında ilk elden bir kaynak teşkil eden ve başka yerlerde bulunmayan bir çok mühim bilgiler veren bu eserin yalnız 1924 yılında İkdam gazetesinde çıkan 58 tefrikalık kısmı tanınmış, 1924-1925 yılları arasında Vakıf gazetesinde 77 tefrika süren öbür kısmından ise Hâmid tedkiklerinde —bir istisna hariç— hiç istifade olunmamıştır¹¹⁹. Bir çoklarınınca «Hâtırat»ın sadece İkdam'daki 58 tefrikadan ibaret olduğu zannedilmiştir¹²⁰. İkdam'da «*Üstâd-ı âzam Abdülhak Hâmid'in hayat ve hâtıratı*» başlığını taşıyan eserin tefrikasına, bir ay kadar fasıladan sonra Vakıf gazetesinde «*Abdülhak Hâmid'in hâtıraları*» nâmı ile devam olunur :

Vakıf, nr. 2346 (8 Temmuz 1340 -6 Zilhicce 1342) — nr. 2594 (17 Mart 1341—1925).

Şairin, karısının ölümünü takiben 1885-1922 yılları arasındaki hayat safhasını anlattığı bu kısmın, şimdiye kadar kendisinden istifade olunmadığı için pek noksan ve zayıf kalan Hâmid tedkiklerine ilâve edeceği pek çok yeni bilgi vardır.

R û z n â m e

Hâmid literatürüne adı bile geçmemiş olan bu eser, «Hâtırat»tan sonra, aynı yıl içinde 7 tefrika halinde «*Üstâd-ı âzamın hususî rûznâmelerinden sahifeler*» başlığı altında neşrolunmuştur :

¹¹⁹ Bu neşrin yılını, hangi nüshada başlayıp hangi nüshada bittiğini tesbit etmeksizin «son parçaları bu tarihlerdeki Vakıf gazetesinde yayınlandı» diyen (s. 270) G. AKINCI, Hâmid hakkındaki doktora çalışmasında bir defa bile bundan istifade etmemiştir. K. AKYÜZ de «*Finten*» adlı makalesinde (Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi I, 1965, nr. 1. s. 15-49) bu kısmın bazı parçalarından istifade ettiği halde, «*Modern Türk edebiyatının ana çizgileri*» adlı eserinde (Türkoloji Dergisi. II, 1965, nr. 1, s. 195) Hâmid'in Hâtırat'ını yine yalnız İkdam'daki neşri ile gösterir.

¹²⁰ S. E. SİYÂVUŞGİL, 73; H. DİZDAROĞLU, 39: «Ellisekiz tefrikadan ibarettir», ayrıca 2. tab., 1965, s. 33; N. SAĞAR, 184.

Vakit, nr. 2605 (28 Mart 1341-1925) — nr. 2645 (10 Mayıs 1341-1925)

Eser, Abdülhak Hâmid'in 1904 yılının 11 Haziran -18 Eylül'ü arasında tuttuğu günlük notlardan meydana gelmiştir. Onun Avrupa hayatını, ruh halleri ile metafizik endişelerini aksettiren mühim bilgileri ihtiva etmektedir.

C u n û n - i A ş k

Basılı olduğu halde, basılmamış olduğu söylenmek sûretile Hâmid literatüründe üzerinde günümüze kadar devamlı bir hatalar silsilesi teşekkül etmiş bir eserdir. Hâmid'in bu eserinin neşredilmemiş olduğunu söylemekte eski ve yeni her tedkikçi ittifak etmiş gibidir. Gazetede tefrika edilerek neşri yapılan, Hâmid'in bu büyük tiyatro eserinin, o devrin gazete okuyucusu olmuş, o devrin matbuat hayatı içinde faaliyette bulunmuş müelliflerden akademik müesseseler nâmına yapılmış tedkiklerin sahiblerine kadar her çeşit müellif neşredilmiş olduğundan gaflet etmiştir¹²¹. G. Akıncı ve ona tâbi olarak N. Akı, eserin basılmadığına o derece kanidirlere ki, hiç değilse müsveddesinin bulunduğu yeri göstermek ihtiyacını hissederler. G. Akıncı, «Cunûn-i Aşk» kitabının «Hâmid'in basılmamış eserleri» faslına yerleştirip, en ufak bir ihtiyat payı ayırmaksızın tam bir katıyetle ona «bu eseri hiç basılmadı» diye bir damga vurmakta tereddüd etmemiştir.

Hâmid tedkikçilerinin büyük bir rahatlıkla basılmadığını söyledikleri bu piyes, şairin «Hâtırat» ve «Rûznâme» sini takiben 1925 yılında : «Cunûn-i Aşk / Üstad-ı âzam Abdülhak Hâmid'in eserleri / Vakit'in mümtaz tefrikası» başlığı altında 62 tefrika halinde neşredilmiştir :

Vakit, nr. 2648 (13 Mayıs 1341-1925) —nr. 2718 (26 Temmuz 1341-1925).

Baskı yalnız bundan ibaret değildir : Hâmid, «Cunûn-i Aşk» a sonradan ilâve ettiği kısımları da 1926'da Servet-i Fünûn mecmuasında, eserin ismini zikretmeden, «Manzar» başlığı altında neşretmiştir :

¹²¹ İbrahim Necmi, 88; S. E. Siyâvuşgil, 72; Murat Uraz, *Abdülhak Hâmid*, İstanbul 1941, s. 15; İsmail Habib, *Tanzimattanberi. Edebiyat Tarihi*, İstanbul 1942, «Yeni ve katî tab'ı», I, 98; H. Dizdaroğlu, 39; G. Akıncı, 242; N. Akı, 144; K. Akyüz, 46.

nr. 71-1545, c. LIX, 25 Mart 1926, s. 290-293.

nr. 73-1547, 8 Nisan 1926, s. 322-323,

nr. 75-1549, 22 Nisan 1926, s. 354-356.

nr. 76-1550, 29 Nisan 1926, s. 370-371.

nr. 77-1551, 6 Mayıs 1926, s. 386-387.

« Manzara ikinci ilâve », nr. 80-1554, c. LX, 27 Mayıs 1926, s. 18-19.

« Cunûn-i Aşk » in neşrinin bu derece meçhul kalması edebiyat tarihimiz nâmına hayret ve esef verici bir haldir. Vakit gazetesi koleksiyonlarını karıştırmadan, onun basılmış olduğunu ve nerede neşredildiğini daha kırk yıl öncesinden öğrenmek mümkündür. Çünkü, Abdülhak Hâmid, bunu 1928'de seri halinde neşredilmiş bir yazısında bizzat haber vermiş bulunuyordu :

Cunûn-i Aşk

“ Bu nâmda büyük ve uzun bir faciadır. Kısım-ı küllîsi - Vakit - gazetesile ve kısım-ı cüz'î ve nihâisi - Servet-i Fünûn- mecmuasile neşredilmiş idi.

Kitap olarak ve bir sûret-i matbuada tab'ına henüz imkân hasıl olmadı. Bu adem-i imkân bence mücib-i teessüfdür. Çünkü her nokta-i nazardan o benim en ehemmiyetli eserimdir. Hem nesir, hem nazımdır. Yâhud ne mensur, ne de manzûmdur. Büsbütün yeni bir tarzda yazılmış olduğu için onu başka türlü tarif edemem. -Bâlâdan Bir Ses- de öyledir. Süleyman Nazif merhûmun kavline (tâze maârif!). Fakat o taze maârifden eskiler hoşlanamayacakları gibi, yeniler de bir şey anlayamayacaklardır zannedirim” 122.

Neşredilmiş olan, üstelik Hâmid'in de ortada bu izahları bulunan eser, G. Akıncı'nın kitabında ancak râvilerin kavilleri ile haberdar olunabilen meçhûl bir varlıkmiş gibi anlatılır :

“Bu eseri hiç basılmadı. Hâmit onun konusunu Hint tarihinden almış. Bu manzum piyesin karalaması, Aşiyanda, Hâmit sergenindedir. Eserin kafiyeleleri « Bâlâdan Bir Ses » e benziyormuş, « mukaffa » yolundaymış. Lüsyen Tarhan'ın dediğine göre, şair onu 1917'de yazmış, konusu sevda üzerineymiş”

Tefrikanın kendisinden, ve Hâmid'in onu haber veren sözlerinden maâda, eserin kitab halinde basılmayıp Liberté gibi tefrika şeklinde kaldığı ¹²³ ve bir başka yerde ise Vakit gazetesinde tefrika edildiği

¹²² Eserlerimi nasıl gazdım, Resimli Ay, nr. 8-56, Teşrinievvel 1928, s. 22.

¹²³ M. N. Özön, Son asır Türk edebiyatı tarihi, İstanbul 1941, s. 154, not 1.

de belirtildiği ¹²⁴ halde, son bilgileri vermek durumunda olan bir akademik eserde, «Cünûn-i Aşk» tan yine onun henüz basılmamış bir eseri olarak bahsedildiğine şahid oluyoruz ¹²⁵.

Bu tablo, geniş araştırma ve taramalar bir tarafa, Hâmid ile ilgili neşriyatın bile lâykile görülmediğini hazin bir sûrette göz önüne serer.

E s e r l e r i m i N a s ı l Y a z d ı m

Bu yazı serisi aslında dört makaleden meydana geldiği halde, Hâmid tedkikçileri tarafından yalnız ilk ikisi görülmüş ve yazı sadece bu iki parçadan ibaret sanılmıştır. Bugüne kadar tek bir tedkikte, yazının devamı olan son iki kısmından istifade edildiğine şahid olmayız. Bu yazıya temas edenler onu daima ilk iki parçası ile göstermişler ¹²⁶, bununla sonraki kısımlardan asla haberleri olmadığını açıkça ortaya koymuşlardır. Bibliyografyalarında, izah ve hâşiyelerinde sadece ilk kısmı işaret etmekle kalanların bu serinin öbür kısımlarını hiç görmemiş olduklarının bir delili de, Hâmid'in orada Vakit ve Servet-i Fünûn'da tefrika olduğunu bildirdiği «Cünûn-i Aşk»ın neşrolunmadığını, hiç basılmadığını söylemeleridir. Tedkikçilerin bu ilk kısmı da, ölümü münâsebetile «Ülkü» mecmuasının Abdülhak Hâmid'e tahsis olunan nüshasındaki neşri (nr. 51, Mayıs 1937, s. 195-204) vasıtasile tanıdıkları anlaşılıyor. Yazı orada yeni harflerle neşrolunurken, başka kısımları olduğuna hiç temas edilmemiş, «bu yazıyı, Resimli Ay mecmuasının 1928 temmuz ve ağustos nüshalarından aldık» demekle iktifa olunmuştur. İşte yalnız bu neşre itibar edildiğinden yazı sadece orada verilenden ibaret sanılarak, bir devamı olduğu düşünülmemiş ve bunun için Resimli Ay mecmuasının diğer nüshalarına bakmak lüzûmu duyulmamıştır. Bugüne kadar maalesef yalnız yarımı ile görülen bu makale serisinin tamamını gösteriyoruz :

Resimli Ay, c. V, nr. 53-5, Temmuz 1928, s. 17-18; nr. 54-6, Ağustos 1928, s. 15-17; nr. 55-7, Eylül 1928, s. 4-5, 40; nr. 56-8, Teşrinievvel 1928, s. 21-22.

¹²⁴ Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul [1948], s. 274; Nejdîet Sançar, *Abdülhak Hâmid Tarhan'ın eserleri*, 1954, s. 184, not 1.

¹²⁵ K. Akyüz, *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri*, 1965, s. 46; ayn. mll., *La littérature moderne de Turquie*, Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1965, s. 492.

¹²⁶ S. E. Siyâvuşgil, 73; H. Dizdaroğlu, 39 (2. tab: 1965, s. 33); G. Akıncı, 270.